

Lóvei Pál

ADALÉKOK A MAGYARORSZÁGI NEMZETI EMLÉKHELYEK PROBLEMATIKÁJÁHOZ¹

A montenegrói Lovćen Nemzeti Parkban, a Lovćen hegy tetején emelkedik II. Petar Petrović Njegoš püspökfejedelem (1813–1851, uralkodott 1830–1851), a crnogorcok legnagyobb fia és neves költője hosszú évek munkájával és igen jelentős anyagi befektetéssel emelt, csupán az 1970-es évek közepén elkészült, monumentális mauzóleuma, benne az uralkodó Ivan Meštrović által fekete gránitból készített, hatalmas portrészobrával. A turistalátványosság nemzeti zarándokhely is egyben,² ezért is üti meg a látogató szemét a hozzá felvezető, részben boltozott alagútba bújtatott lépcsősor alján elrejtett vendéglő nálánál sokkal szembetűnőbb, igaz, már fakuló reklámtáblája: a Lovćen Nemzeti Vendéglőt („Nacionalni Restoran Lovćen”) hirdeti. Nemzeti parkból és nemzeti emlékhelyből – ezek kiírása ráadásul teljesen hiányzik (a park határa jóval messzebb is van) – nemzeti „zabálda”?

A profanizálás nem kevésbé megütközést keltő példái nálunk sem ismeretlenek. A Hősök terén a Hősök Emlékkövét³ (a nemzetközi gyakorlatból jól ismert Ismeretlen Katona Sírjának magyar megfelelője, a Millenniumi Emlékművel együtt törvényi meghatározás szerint nemzeti emlékhely – az 1929-ben az emlékművel együtt avatott emlékkő után kapta a tér is a nevét 1932-ben) hosszú időn keresztül a gördeszkás srácok használták gyakorlótérként. A rendszerváltás idején hirtelen politikai és címertani viták témájává vált Szent Korona népszerűsítésének sajátos módja volt fényképének trikókra vasalása – a sörhasakon feszülő történelmi-vallási jelkép mindenre inkább alkalmas volt, mint a nemzeti érzés hiteles kifejezésére.

A nemzeti szimbólumokkal, fennkölt eszmékkel célszerű csínján bánni: nagyon kevés kell, és a dolog visszajára fordulhat és saját paródiájává válhat, használati tárgyá silányítva vagy egyenesen nevetségessé téve olyat, amitől mindennél jobban szeretnénk távol tartani minden ilyesmit. A távol tartás ráadásul nem is olyan egyszerű: a nemzeti jelképek – himnusz, zászló, címer – használatának szabályait ugyan törvény szabályozza,⁴ és megsértésüket vétségként kezeli a Büntető Törvénykönyv,⁵ de a gördeszkásokkal szemben a nemzeti emlékhely törvénybe iktatása önmagában aligha lett volna elegendő, az állandó őrzés – például díszőrség – és a megfelelő építészeti kialakítás, pl. körítő lánc vagy kerítés járhat csak igazi eredménnyel. A magyar zászló, a címer, a Szent Korona, a „nemzeti” jelző méltatlan környezetben való alkalmazása ellen azonban rendszerint nem állítható őrség, és a törvényi szabályozás is csak hatékony, széleskörű, ezért drága és nem

is teljes sikerű ellenőrzéssel és szankcionálással együtt lehet hatásos – ha azonban erre kényszerülünk, mennyiben van értelme az egésznek?

A Pierre Nora által kezdeményezett és szerkesztetett nagyszabású francia történeti vállalkozás, a „Le lieux de mémoire”⁶ – *emlékezethelyek* vagy *az emlékezés helyei* – azon a meglátáson alapul, hogy a hagyományos paraszti emlékezet-közösségek felbomlásával megszakadt a nemzeti emlékezet folyamatossága, és a folyamatosság érzése a helyekbe költözött át. „Helyei vannak az emlékezetnek, mivel nincs már valódi közege az emlékezetnek.” ... „A *lieux de mémoire*-okat az az érzés szüli és élteti, hogy nincs már spontán emlékezet. S mivel ezen emlékezetmegőrző cselekedetek már nem mennek végbe természetesen, így archívumokat kell létrehozni, évfordulókat kell tartani, ünnepeket kell szervezni, temetési beszédeket kell mondani, és fel kell jegyezni az eseményeket.”⁷

Az emlékezésnek ezen intézményesülési folyamatát jól jelzi Magyarországon is az emlék kezdetű szöösszetételeknek egyre növekvő száma már a 19. században.⁸ Ebből az időből származik a műemlék szavunk is, amelynek az emlékművel való kettőssége egyébként egyedülálló. Az emlékhely kifejezés ugyanakkor nem csupán ekkortájt, de még az 1980 körüli időszakig sem található meg az értelmező és szótörténeti szótárakban.⁹

Nem csoda tehát, hogy a Nemzeti Emlékhely fogalmát korábban nem ismerte sem a magyarországi jog, sem a „kulturális protokoll” – hiszen a kifejezés második tagja önmagában sem létezett. A köztudatba Székesfehérvár kapcsán került be – információim szerint a prépostsági templom romjainak további feltárását szorgalmazó és azt 1988-tól újra el is kezdő Kralovánszky Alán régész ötlete volt, a Pusztaszeri Nemzeti Emlékpark elnevezése nyomán. A városban Nemzeti Emlékhely Bizottság, majd Nemzeti Emlékhely Alapítvány született. 1988-ban már ezen a címen írták ki az első tervpályázatot a romkert rendezésére. A városi majd országos politikai propaganda, a sorozatos tervpályázatok sajtóismertetései, majd az építkezéshez „szervesen kapcsolódó” bonyodalmak a fogalmat gyorsan meg is gyökereztették a köztudatban.

Jogi szabályozás híján – a nyelv használatának a divattól nem mentes alakulásának megfelelően – azonban a fogalom később más helyszínekkel is összefüggésbe került:

A nagykovácsi Arany János Múzeumnak helyet adó, 1836–1838 között felépített egykori huszárkaszárnyát Történeti Nemzeti Emlékhelyként tartja nyilván elsősorban maga az intézmény, valamint a város; ez hivatalos jelleget is kapott azáltal, hogy az épületegyüttes egyesítése, műemléki rekonstrukciója, a múzeumi célra való bővített felhasználása érdekében 1992-ben életre hívott alapítvány neve „Arany János Múzeum – Nemzeti Emlékhely Alapítvány” lett.¹⁰

A somogyvári apátság romjainak hivatalos múzeumi neve: „Somogyvár Történeti Emlékhely”. Az interneten olvasható ismertetés szerint 1983 óta

nemzeti történeti emlékhely, bár ennek a korábbi publikációkban nem láltam nyomát, és alighanem a székesfehérvári elnevezéshez kapcsolódóan a szöveg írójának „áthallása”.

Lehet találkozni Recsk Nemzeti Emlékhellyel, Nagygéc, faluközpont, Nemzeti Emlékhely megjelöléssel, és a szabolcsi földvárát is mint alakuló nemzeti emlékhelyet kezelik.

Az esztergomi székesegyház északi oldalán, az egykori Szent István protomártír prépostsági templom helyén 2000-ban állított emlékmű – a templomra utaló környezeti elemekkel együtt – felirata szerint „Nemzeti Egyházi Emlékhely”. Az elnevezés városi döntés volt, és kiterjed Melocco Miklós Szent Istvánt ábrázoló koronázási emlékművére is.¹¹

Az Ópusztaszeren 1982 óta „Nemzeti Történeti Emlékpark” néven működő intézmény 2001-ben Nemzeti Katonai Emlékhely kialakítására írt ki pályázatot.¹²

A budapesti Nagyboldogasszony-templom szükségessé vált helyreállítása kapcsán egy 2001-es MTI-hír szerint „a Mátyás-templom tulajdonosa és használója, a Budavári Nagyboldogasszony Plébánia pontos és szakmailag megalapozott kéréssel fordul majd a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumához annak érdekében, hogy az épület mint kiemelt egyházi műemlék, nemzeti történeti emlékhely és kiemelkedő idegenforgalmi látványosság a magyar állam támogatásával megújulhasson”.¹³

Legutóbb, a 2003. évi Deák-emlékév sajátos lecsapódásaként már 2004-ben, a kulturális miniszter kapott levelet Söjtör község polgármesterétől, aki a kehidai Deák-kúria és a budapesti Deák Mauzóleum megnyitási ünnepségein örömmel látta, „hogy mindkét helyszínt ’Nemzeti Emlékhellyé’ nyilvánították. ... ha a hely, ahol a ’haza bölcse’ élete egy részét leélte, és ahol nyugszik, az nemzeti emlékhelyeink sorát gyarapítja, akkor a hely, ahol a világra jött, legalább ennyire méltó a ’Nemzeti Emlékhely’ megbecsülésére.”

Végül a jog nyelvezetébe is bekerült a kifejezés: a 2001. évi LXIII. törvény a magyar hősök emlékének megörökítéséről és a Magyar Hősök Emlékünnepéről 4. § (2) pontja szerint „A Magyar Köztársaság Országgyűlése a Millenniumi Emlékművet és a Hősök Emlékkövéét nemzeti emlékhellyé nyilvánítja.” Ennek megfelelően a Fővárosi Közgyűlés 2002. május 30-án szabályozta a Hősök tere, mint nemzeti emlékhely közterületi használati rendjét.

A *nemzeti emlékhely* jelzős szerkezethez hasonló elnevezésű magyarországi intézmények¹⁴ egy részének létrejötté, elnevezése a Millenniumi Emlékműhöz és a Hősök Emlékkövééhez hasonlóan törvényhez kapcsolódik. Így például az 1837-ben megnyílt Pesti Magyar Színházat az 1840. évi XLIV. törvénycikkkel vették „nemzeti tulajdonba”, országos pártolás alá, és az intézmény 1840. augusztus 8-tól használja a *Nemzeti Színház* elnevezést.¹⁵ Nem ez az egyedüli nemzeti színház Magyarországon, társul hozzá a *Szegedi Nemzeti Színház* és a *Pécsi Nemzeti Színház*, meglehetősen új intézményként pedig a *Nemzeti Táncszínház* a budai várban. Nemzeti színházak

világszerte vannak, például Dél-Koreában, ahol a Szöulban 1973-ban épült, modern épülete helyet ad a Nemzeti Balettnek, a Nemzeti Operának és a Nemzeti Énekkarnak is. Nemzeti Énekkar Magyarországon is működik, közösen a *Nemzeti Filharmonikus Zenekarral* (Magyar Nemzeti Filharmonikus Zenekar, Énekkar és Kottatár). Velük rokon intézmények a nemzeti szimfonikus zenekarok, például az Amerikai Egyesült Államoké, illetve az iraki (Iraqi National Symphony Orchestra) – nyilvánvaló politikai propaganda értéke is van annak, hogy 2003 decemberében a kettő együtt adott hangversenyt az amerikai fővárosban. Ha nem is egyedi, de ritka dolog viszont Budapesten a *Nemzeti Filmszínház* (az elnevezés a műemléki védelem alatt álló Uránia mozi megmentéséhez kapcsolódott – az épület feliratában és a programjaiban Uránia Nemzeti filmszínházként jelenik meg) – párja Londonban fedezhető fel (National Film Theatre). A Szöuli Nemzeti Egyetemhez (Seoul National University) hasonló elnevezés sem gyakori. A közép-amerikai Belize fővárosában nemzeti stadiont (National Stadium) emeltek.

A gróf Széchényi Ferenc által 1802-ben egy nemzeti gyűjtemény részére felajánlott tárgy- és könyvegűjtést az 1807. évi országgyűlés XXIV. törvénycíkje vette birtokba, és 1808-ban az országgyűlés törvényt hozott a „Nemzeti Gyűjtemények Tárházának” alapításáról.¹⁶ Az a *Nemzeti Múzeum* azonban még úgy volt nemzeti, hogy egyetemességre törekedett, például a gyűjtött művészeti emlékek vonatkozásában; a kezdetben lassan épülő kép- és szoborgyűjtemény magyar anyagot még alig tartalmazott, és részben éppen ezen a helyzeten változtatandó hozta létre 1846-ban Kubinyi Ágoston igazgató a Nemzeti Képcsarnokot Alapító Egyesületet.¹⁷ A Magyar Nemzeti Múzeumtól később függetlenedő új intézmények, így az Iparművészeti Múzeum, a Néprajzi Múzeum és a Szépművészeti Múzeum azonban a Kárpát-medencén kívüli eredetű – és a magyar történelemhez nem kapcsolódó – tárgyak túlnyomó részét idővel „kivitték” gyűjteményéből. A „fejlődés” betetőzéséként a Szépművészeti Múzeum 1957-ben tovább osztódott, és kivált belőle a magyarországi/magyar művészetnek szentelt *Magyar Nemzeti Galéria*.

Az utóbbi legjelentősebb névrokonai közül a londoni National Gallery, az edinburghi National Gallery of Scotland és a washingtoni National Gallery of Art a nemzetközi művészet tárházaként nemzetiek (ahogy a berlini Nationalgalerie is), igaz Londonban a National Gallery-hez kapcsolódik a valóban a brit nemzet nagyjainak arcképeit gyűjtő National Portrait Gallery is, Skócia Nemzeti Galériája három további intézménnyel, így a Scottish National Gallery of Modern Art-tal és a valóban szűk értelemben is nemzeti Scottish National Portrait Gallery-vel együtt alkotja Skócia Nemzeti Galériáit (National Galleries of Scotland). Ottawában a National Gallery of Canada mellett éppen most alakul a nemzeti portrégaléria. Washingtonban is van National Portrait Gallery, a Smithsonian Institution egyik részlegeként. (Nálunk éppen mostanság lehet hallani arról, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum keretein belül működő, a nemzeti portrégalériák gyűjteményi típusába sorolható Történeti Képcsarnok elveszítheti még a múzeumon belüli különállását is.)

Az amerikai fővárosban több más múzeum is nemzeti, pedig egyetemes vagy más szempontból nemzetközi jellegű, így a repülés és úrkutatás múzeuma (National Air and Space Museum), valamint az afrikai művészet gyűjteménye (National Museum of African Art) – mindkettő a Smithsonian Institution keretében, aminek anyagi bázisát egyébként nem állami támogatás teremti meg. Nem a helyi, hanem az angol és az amerikai művészet gyűjtőhelye a Bermuda-szigetek nemzeti galériája, és az egész Karibi-szigetvilág egyik legnagyobb műgyűjteménye Jamaica nemzeti galériája. Sokkal kisebb a Kajmán-szigetek nemzeti művészeti galériája (National Art Gallery of the Cayman Islands), amely mind a helyi, mind a nemzetközi művészet bemutatóhelye. Az angliai York impozáns vasúti múzeuma (National Railway Museum) sem korlátozódik a brit vasút történetére, bár természetesen annak emlékei alkotják gyűjteményei nagyobb részét. Lisszabonban a Régi Művészetek Nemzeti Múzeuma (Museu Nacional de Arte Antiga) egyaránt szolgál a portugál és az egyetemes képző- és iparművészet kiállítására. Az eredetileg a spanyol művészet bemutatását célzó madridi Prado (Museo Nacional del Prado) ma már ugyancsak nemzetközi gyűjtőkörű. Van példa arra is, hogy saját gyűjtemény nélküli kiállítási intézmény viseli a nemzeti jelzőt, így az évente több nagyszabású kiállításnak helyet adó párizsi Grand Palais (Galeries Nationales du Grand Palais) és Jeu de Paume (Galerie nationale du Jeu de Paume). A franciák nemzeti kárpitgalériája Beauvais-ban (Galerie nationale de la tapisserie) nagyrészt ugyancsak kiállításokat fogadó és szervező intézmény, bár a nemzeti bútorgyűjtemény (Mobilier national) tárgyaiból állandó bemutatója is van.

A világ nemzeti múzeumai között természetesen sok olyan is van, amelyik csak az adott ország történelmével, néprajzával, művészetével foglalkozik – egy-egy ismeretlen ország felkeresését sokszor érdemes ezen intézmények megtekintésével kezdeni. Ezek helyenként csak helytörténeti jelentőségűek, például Trinidad és Tobago nemzeti múzeuma és művészeti galériája vagy a Kajmán-szigeteknek az ország természetrajzát és kultúrtörténetét bemutató nemzeti múzeuma. Más intézmények azonban ezzel a korlátozottabb programmal is nemzetközi jelentőségűek: példaként említhető az ókori görög emlékeket bemutató Nemzeti Régészeti Múzeum Athénban, a Bayerisches Nationalmuseum Münchenben és a Germanisches Nationalmuseum Nürnbergben, a koppenhágai Nationalmuseet, az igen színvonalas perui nemzeti múzeum Limában, a pakisztáni Karachiban, a Fülöp-szigeteki Manilában, valamint az indiai Delhiben, az utóbbi helyen egyébként külön nemzeti képtár is van (National Art Gallery). A dél-koreai National Museum of Korea, Nemzeti Néprajzi Múzeum (National Folk Museum) és a Kortárs Művészet Nemzeti Múzeuma (National Museum of Contemporary Art) Szöulban található. Koreában azonban a Nemzeti Múzeum valójában több múzeum hálózata: a közös igazgató alá a központi szélei intézményen kívül 11 vidéki nemzeti múzeum tartozik, pl. az egy évezreden át, a 10. századig főváros Kyongju/Gyeongju különleges jelentőségű régészeti hagyatéka külön nemzeti

múzeumban kapott helyet, de más vidéki városok (Puyo/Buyeo, Kongju/Gongju, Chinju/Jinju, Kwangju/Gwangju stb.) is rendelkeznek – általában irigylésre méltó építészeti színvonalú modern épületben berendezett – nemzeti múzeummal;¹⁸ az egész rendszer összefügg a „nemzetépítés” ma is állami szinten tervezett és a kulturális élet szempontjából igen gyümölcsöző folyamatával. 2001 óta Japán nemzeti múzeumai – Nara, Tokyo és Kyoto intézményei – is egyetlen, a programok és szolgáltatások gazdagítását lehetővé tevő, félig privatizált szervezetet alkotnak.¹⁹ Zimbabweban a műemlékek és a múzeumok egyetlen nemzeti szervezet felügyelete alá tartoznak (National Museums and Monuments of Zimbabwe), a múzeumok többsége azonban nem hordozza nevében is a nemzeti jelzöt.

Olaszország nemzeti múzeumai részben még Itálián belül is specializálódtak: Rómában a Museo Nazionale di Villa Giulia az etruszk művészet, a Museo Nazionale Romano o delle Terme az antikvitás emlékanyagának tárháza, ahogy a velencei, cividalei, palermói, nápolyi Museo Archeologico Nazionale-ke se tekintenek az országhatáron kívülre. Ugyanakkor a Galleria Nazionale d'Arte Antica a római Palazzo Barberiniben és a Galleria Nazionale d'Arte Moderna a régebbi korok, illetve a 19–20. század művészetének európai tekintésű gyűjteményei. Külön nemzeti intézetet szenteltek a grafikának (Istituto Nazionale per la Grafica). Az egyes tartományoknak is van külön nemzeti galériájuk: Galleria Nazionale, Parma; Galleria Nazionale dell'Umbria, Perugia; Galleria Nazionale delle Marche, Urbino. Spanyolország hasonló képet mutat: Barcelonában található a katalán művészetnek szentelt Museo Nacional d'Art de Catalunya, Granadában az ibériai félsziget iszlám hagyományát bemutató Museo Nacional de Arte Hispanomusulmán, Valladoidban a szobrászatra szakosodott Museo Nacional de Escultura. Madridban régészeti és iparművészeti múzeum is viseli a nemzeti jelzöt (Museo Arqueológico Nacional és Museo Nacional de Artes Decorativas). A legújabb alapítású intézmény a „Centro de Arte Reina Sofia” Museo Nacional ugyanott.

Franciaországban a Louvre vagy a párizsi Grand Palais kiállítási katalógusai mint a Nemzeti Múzeumok Egyesületének (Réunion des musées nationaux) kiadványai jelennek meg, és jópár nemzeti múzeum van az országban (néhányik, mint a Louvre, nevében ennek ellenére nem hordozza a nemzeti jelzöt), így az Afrika és Óceánia művészetét bemutató Musée national des arts d'Afrique et d'Océanie, a természetrajznak szentelt Musée national d'histoire naturelle, valamint az egyetemes 20. századi művészet gyűjtőhelye, a korábbi Musée national d'art moderne-ből alakult Pompidou-központ (Centre national d'art et de culture Georges Pompidou), valamennyi Párizsban, a Musée national de la Renaissance Ecouenben, a Musée national du château Versailles-ban. Algériában is több nemzeti múzeum működik, így Algírban a Musée national des Antiquités, a Musée national des beaux-arts és a Musée national du Bardo, Constantine-ban a Musée national de Cirta, Sétifben a Musée National; a nemzeti régészeti hivatal (Agence nationale d'Archéologie) kezelésében lévő régészeti-történeti múzeumok száma

még nagyobb (pl. Cherchel, Lambése, Tébessa, Hippone, Djemila, Timgad, Tiemeen).

Szlovákiának és Csehországnak egyaránt van Nemzeti Múzeuma és Nemzeti Galériája Pozsonyban (a múzeum egy része Túrócszentmártonban működik), illetve Prágában – ezek a nemzeti galériák nem csupán a szlovák és a cseh művészet alkotásait gyűjtik. Létrehozásuk ugyanúgy a nemzeti önállóságért folytatott harc állomásai közé tartozik, mint a magyar Nemzeti Múzeumé. Prágában van Nemzeti Műszaki Múzeum is, és a strahovi kolostorban működik a Nemzeti Irodalom Emlékmúzeuma.

Ottawában található a Kanadai Nemzeti Galéria (National Gallery of Canada) hazai és külföldi gyűjteménnyel, az operaháznak, színháztermeknek, valamint az országos szimfonikus zenekarnak otthont adó kultúrközpont, a National Arts Centre, a műszaki múzeum (National Museum of Science and Technology), a részét képező, de külön épületben bemutatott repüléstörténeti részleggel (National Aeronautical Collection) együtt, valamint a két részből álló természettudományi múzeum, az eszkimó és indián őslakók, valamint a különböző országokból bevándorlók kultúráját bemutató National Museum of Man és az ország természetrajzáról képet adó National Museum of Science. A francia kanadai Québec-nek saját nemzeti gyűjteménye van, a Musée national des beaux-arts du Québec.

Az újabb ásatások eredményeképp nem volt nehéz rövid időn belül gazdag gyűjteményekkel „kistafirozni” az arab világ 20. századi új államainak az utóbbi időben fantasztikus építészeti keretbe helyezett múzeumait, amelyek újabban már a nyugati világ nagy kiállítási programjaiban is jelen vannak igencsak megbecsült kölcsönzőként. Elsősorban a rijádi (Szaúd-Arábia) Nemzeti Múzeum,²⁰ az 1950-es évek végén alapított, Kuvait elfoglalásakor nem véletlenül Irakba szállított Kuvaiti Nemzeti Múzeum,²¹ valamint a Bahreini Nemzeti Múzeum érdemel említést. Ammanban a Jordániai Nemzeti Művészeti Galéria az egész arab világ kortárs művészetének egyik központi gyűjteményévé nőtte ki magát.

Afrikából a gyarmati időszakban különösen sok régi tárgyi emlék került a gyarmattartó országokba – Európa és Észak-Amerika gyűjteményeiben csodálhatók ma is. Klasszikus példa a belgiumi Tervurenben az egykori Kongó-múzeum, a mai Közép-afrikai Királyi Múzeum (Musée Royal d’Afrique Centrale). Mára csak kisebb gyűjteménnyel rendelkező, elsősorban oktatási intézménnyé vált az 1931. évi párizsi gyarmati kiállítás Musée des Colonies részlegéből több átalakulást követően létrejött Afrika és Óceánia Művészetének Nemzeti Múzeuma (Musée national des arts d’Afrique et d’Océanie), aminek ma is hatásos épületétől egyszerre várták el a nemzeti és a gyarmati szimbólumok kifejezését – építéskor a birodalmi Franciaország elválaszthatatlannak tartotta a kettőt.²² (Egy új, több intézmény összevonásával alapított néprajzi-antropológiai múzeum építése most folyik Párizsban.) A régi tárgyak és a múzeumba járás hagyományának hiánya az oka, hogy Fekete-Afrika országaiban a függetlenség kikiáltását követően létre-

jövő új intézmények, így például a maputói (Mozambik) Nemzeti Művészeti Múzeum, vagy az abidjani (Elefántcsontpart) Musée National kényszerűségből is a kortárs művészet felé fordulnak, ezzel sajátos modernizációs missziót is betöltve országuk életében.²³ (A 19. században a nemzeti modernizáció intézményeiként születtek az európai múzeumok is!) A még a gyarmati időszakban alapított művészeti múzeumok viszont eleinte az európai művészet gyűjtőhelyeiként szolgáltak, és csak idővel váltak a helyi alkotások bemutatóhelyeivé (pl. az 1957-ben alapított Zimbabwei Nemzeti Galéria Hararében, vagy a Dél-afrikai Nemzeti Galéria Fokvárosban). A Magyar Nemzeti Múzeum 19. századi és a cseh Nemzeti Múzeum ma is meglévő komplexitása ugyancsak visszaköszön némelyik intézmény esetében: a namíbiai Nemzeti Galéria Windhoekben az ország teljes történelmi és természeti örökségének helyet ad.

Hosszú ideig a Magyar Nemzeti Múzeum részeként működött az ugyancsak Széchényi Ferenc könyvgyűjteményére alapozott Országos Széchényi Könyvtár, Magyarország *nemzeti könyvtára*. Feladata többek között a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* készítése és közreadása. A hozzá hasonló nemzeti könyvtárak gyakran viselik is a Nemzeti Könyvtár elnevezést (pl. Bibliothèque nationale de France, Párizs; Bibliothèque nationale d'Algérie, Algír; National Library of Australia, Canberra; Korea Nemzeti Könyvtára, Szöul; Kínai Nemzeti Könyvtár, Peking; Österreichische Nationalbibliothek, Bécs; National Library of Malaysia, Kuala Lumpur; Norvégia Nemzeti Könyvtára, Oslo). A nemzeti könyvtárhoz hasonló szerepe van a *Magyar Nemzeti Filmarchívum*nak. A tervek szerint 2005-ben megnyílik a magyar televíziózás emlékanyagát gyűjtő *Nemzeti Audiovizuális Archivum* is. A Magyar Országos Levéltár külföldi társintézményeit ugyancsak gyakran hívják *nemzeti levéltárnak* (pl. Islamabad, Pakisztán; Alor Setar, Malajzia; Dakar, Szenegál; Porto Novo, Benin; Harare, Zimbabwe; Dar es Salaam, Tanzánia; Caracas, Venezuela; Mexikóváros, Mexikó; Buenos Aires, Argentina; Wellington, Új-Zéland; Koppenhága, Dánia). Esetenként a nemzeti levéltár és könyvtár egyetlen intézményt alkot (pl. Addisz-Abeba, Etiópia; Ottawa, Kanada).

A magyarországi intézmények elnevezéseinek sokszínűségét részben történeti okok magyarázzák, vagy egyszerűen a hagyomány. A változatosság azonban azt is mutatja, hogy nem igazán lehet ilyesfajta dolgokban pontos jogi fogalmakkal operálni. Ha csak a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma intézményrendszerét tekintjük, akadnak az intézmények között „magyar nemzetiek” (Magyar Nemzeti Filmarchívum, Magyar Nemzeti Galéria, Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Nemzeti Filharmonikus Zenekar), „magyar államiak” (Magyar Állami Operaház), „magyar országosak” (Magyar Országos Levéltár), csupán „magyarok” (Magyar Természettudományi Múzeum, Magyar Fotográfusok Háza, Magyar Művelődési Intézet) vagy csak „országosak” (Országos Műszaki Múzeum, Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet, Országos Széchényi Könyvtár, Országos Idegennyelvű Könyvtár) vagy pusztán „nemzetiek” (Nemzeti Színház, Nemzeti Táncszínház,

Nemzeti Filmszínház, Hungarofest Nemzeti Rendezvényszervező Közhasznú Társaság, Nemzeti Filharmónia Ingatlanfejlesztő Kft.), akad „nemzeti történeti” (Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark), de sok olyan is van, amelynek nevében egyik jelző sem található meg (pl. Iparművészeti Múzeum, Szépművészeti Múzeum, Kortárs Művészeti Múzeum – Ludwig Múzeum, Néprajzi Múzeum, Petőfi Irodalmi Múzeum).

Szegeden a Dóm tér 1928-ban kezdődött, egységes építészeti kialakítása során Klebelsberg Kunó miniszter ötlete volt, hogy a Stróbl Alajos hagyatékából 1929-ben megvásárolt 12 mellszobrot az építész Rerrich Béla helyezze el az árkádok alatt, és gyarapítsa is a gyűjteményt. 1930. október 24-én, a *Nemzeti Emléksarnok* hivatalos alapítólevelének keltekor már 45 szobor állt a helyén, és az együttes azóta is bővül.²⁴ Az ilyen nemzeti szoborcsarnokok legismertebb, monumentális példája a Regensburg közelében található, száz évvel korábban emelt Walhalla.²⁵ Csehországban a prágai Nemzeti Múzeum épületének különleges funkciójú terme a Nemzeti Pantheon, a cseh nemzet kiemelkedő személyiségeinek képmásaival és szobraival – itt szokták felravalatozni a nemzet nagy halottait. A Magyar Nemzeti Múzeum történetének elején ilyesfajta *Pantheum*ként említette Miller Jakab Ferdinánd, az intézmény első igazgatója azt az általa szükségesnek tartott osztályt, amelynek „... falait a régi korból való és jelenkori fejedelmek, királyi személyek, a király és haza körül érdemeket szerzett férfiak képmásai borítsák ...”²⁶ (ez végül a Történeti Képcsarnok keretei között valósult meg, gyűjteményként, de máig nem helyszínként, hiszen a Képcsarnoknak nincs kiállítóterme és önálló kiállítása). A történeti szerepe alapján zarándokhelynek számító prágai Vyšehrad Szent Péter és Pál temploma előtti kis temetőt Nemzeti temetőként kezelik, ahol 1889-ben árkádos építményt emeltek a nemzet elhunyt nagyjainak; neve Slavín (a Dicsőség Helye).

A *nemzeti parkok* (National Park) intézménye és elnevezése az Amerikai Egyesült Államokban született. Előbb a Yosemite Valley szövetségi állami tulajdonú területét ajándékozta 1864-ben törvényileg az amerikai kormányzat California államnak („Yosemite Grant Act”) a természeti szépségek megóvásának érdekében, majd a több állam területén fekvő és ezért a Yosemite-völgyhöz hasonló módon nem kezelhető Yellowstone-t nyilvánította 1872. március 1-én a szövetségi kormányzat közvetlen kezelésében lévő nemzeti parkká az USA kongresszusa²⁷ (a Yellowstone-t ezért „a nemzeti parkok anyja” elnevezéssel is illetik; később a Yosemite is nemzeti park lett). Ennél is korábban, 1812–1816 között vált az amerikai turizmus legelső attrakciójává a Mamut-barlang (Mammoth Cave) Kentuckyban. A korai „nemzeti látványparkok”, a területileg is hatalmas Yellowstone és az ugyancsak monumentális Yosemite mellett – az ősi történelmi helyszínek hiányában – az amerikai nemzeti identitás 19. századi kialakulásához/kialakításához nagymértékben hozzájárultak a méretüket tekintve is óriási természeti értékek.

A születő ipari és katonai nagyhatalom számára a „nagy volt szép”, a Mamut-barlang, a Grand Canyon, a mamutfenyő (Giant Sequoia).²⁸

Ettől kezdődően épült ki az USA nemzeti parkjainak rendszere (National Park System), amihez nem csupán jónéhány természeti védett terület, de számos történelmi emlékhely, műemlék, csatatér (együttesen: National Park System Areas) is tartozik.²⁹ Egy-egy újonnan, törvénnyel létrehozott emlékmű, pl. a főváros, Washington központjában, azonnal a felügyeletük alá kerül, ahogy elkészül (Washington-, Lincoln-, Jefferson-, George Mason-emlékművek, a Koreai Háború Veteránjainak Emlékműve, legutóbb: Vietnami Veteránok Emlékműve,³⁰ Franklin D. Roosevelt-emlékmű; 2004-re elkészül a Nemzeti II. Világháborús Emlékmű, és tervezik Martin Luther King emlékművének felállítását). Egy 1996-os kiadvány³¹ szerint a Nemzeti Parkok Hálózata kezelésében 352 objektum volt. A törvényi szabályozáshoz egy egészen friss adalék, hogy a kongresszus külön törvényben engedélyezte, hogy a Lincoln-emlékmű lépcsőjén emléktábla örökítse meg, hogy onnan hangzott el 1963-ban Martin Luther King nagyhatású beszéde.³²

A Nemzeti Parkoknak a belügyminisztérium részét képező szervezete (National Park Service) gondozza például a Cape Henry Memorial-t, az 1607-ben létrehozott első állandó angol gyarmat emlékhelyét, a Father Marquette francia jezsuita misszionáriusnak emléket állító emlékhelyet és múzeumot (St. Ignace, Michigan), az 1668-ban alapított francia Arkansas Post kereskedelmi állomás emlékhelyét, az Észak-Nyugatot először térképező Lewis és Clark expedíció 1805–1806 téli állomáshelyét, Fort Clatsop-ot.

A védett emlékek és területek hivatalos megnevezése igen különböző lehet, az alábbi válogatás elsősorban a történelmi jellegű helyszínekre tér ki: Nemzeti Csatatér (National Battlefield); Nemzeti Csatatér Park (National Battlefield Park); Nemzeti Csatatér Helyszín (National Battlefield Site); Nemzeti Katonai Park (National Military Park), Nemzeti Történelmi Park (National Historical Park) – Philadelphia, Independence Nemzeti Történelmi Park a korábbi főváros gyarmati, forradalmi, függetlenségi időszakának számos fontos emlékével, szimbolikus helyszínével; Nemzeti Történelmi Helyszín (National Historic Site) – pl. New York, Theodore Roosevelt szülőháza, vagy New York mellett a Szent Pál-templom, az amerikai sajtószabadság emlékhelye az Emberi Jogok Múzeumával; Nemzeti Emlék (National Monument) – természeti és történelmi is lehet, pl. New York, Szabadság-szobor, Ellis Island az amerikai bevándorlás központjaként, helyreállított épület-együttesével és fantasztikus múzeumával, a Cabrillo-félsziget San Diegóban, természeti kincseivel, bálnafigyelő kilátópontjával, a spanyol szolgálatban álló, portugál konkvisztádor Cabrillo, Kalifornia felfedezője emlékművével, de ilyenek a délnyugati területek indián romtelepülései is (pl. a Montezuma Castle és Tuzigoot, mindkettő Arizona); Nemzeti Emlékhely, Nemzeti Emlékmű (National Memorial) – pl. New York, Grant tábornok mauzóleuma, a Father Marquette National Memorial és Múzeum, az Arkansas Post kereskedelmi állomás emlékhelye, a New York-i szövetségi csarnok (Federal Hall),

az első kongresszus épülete helyén álló volt vámház majd kincstár, Thaddeus Kosciuszko lakóháza 1797–98 telén, a Wright testvérek 1903-ban végzett első sikeres repülésének helyszíne a North-Carolina-i Kill Devil Hills-ben, David Bergernek, az 1972-ben Münchenben megölt 11 izraeli sportoló egyikének emlékműve Cleveland Heights-ben, Ohio; Nemzeti Terjeszkedés Emlékműve – Jefferson National Expansion Memorial, St. Louis; Eero Saarinen 1963–1965 között emelt hatalmas parabolaíve a Nyugati Terjeszkedés Múzeumával együtt; Nemzeti Temető (National Cemetery) – pl. Vicksburg; Nemzeti Park (National Park) – kiemelkedő természeti táj, jelenség; Nemzeti Folyó (National River) stb.

A Nemzeti Parkok rendszeréhez való tartozás nem előfeltétele azonban a „nemzeti” jelző viselésének. Így nem része a nemzeti parkoknak az arlingtoni nemzeti temető (Arlington National Cemetery) sem Washingtonban, pedig négy milliós évenkénti látogatói létszáma is jól mutatja központi jelentőségét. (Az USA területén száznál több nemzeti temető van, akad, amelyik a Nemzeti Parkok rendszeréhez tartozik, de a túlnyomó többség nem.) A Csendes-óceáni Iwo Jima szigetén vívott, II. világháborús csata túlélői 1995-ben emelték az elesettek emlékére a híres, zászlót állító katonákat ábrázoló fényképet megjelenítő, bronz szoborcsoportot, a National Iwo Jima Memorial Monument-et.³³ Az 1995-ös robbantás áldozatainak emlékéül szolgáló emlékpark Oklahoma City-ben az Oklahoma City National Memorial Trust kezelésében van.³⁴

A nemzeti parkok amerikai példája annyira ragadós volt, hogy hamarosan hasonlók alakultak Európában – először Svájcban és Németországban – is, és ma nemzeti parkok hálózák be a Földet, alapvetően a természeti értékek védelme érdekében (de például Törökország ismeri az USA-ban is előforduló Nemzeti Történelmi Park – National Historical Park – fogalmát is, ebbe a kategóriába tartozik például a világörökség részét képező egykori hettita főváros, Hattusha területe is). Amerika gyakorlatának követése nemcsak a parkok létesítésében nyilvánul meg, de a tájékoztatást segítő látogatói központok (Visitor's Center) építésében is – a magyarországi parkok alapításánál néha évtizedekkel később, de ma már nálunk is sorra létesülnek ezek a praktikus tájékoztató-beléptető-oktató épületek (Hortobágy, Zalavár, Hegyestű, Sarród-Kócsagvár, Dévaványa-Réhely stb.). Néhol (pl. Thaiföldön és Ausztriában) az amerikai nemzeti parkok azonos tipográfiájú, valóban követésre méltó prospektusainak formavilágát, még méretezését is átvették, legfeljebb a színeken és a betűtípuson változtatva némileg. (Itt zárójelben megjegyzem, hogy az egységes tipográfiájú, kivitelében és tartalmában egyaránt magas színvonalú, ingyenes tájékoztató prospektusok, valamint az ugyancsak egységes formájú, nem ingyenes leíró füzetek alapvető alkotórészei minden jelentős természetvédelmi és műemléki-történelmi hálózatnak világszerte – pl. English Heritage, Historic Scotland, National Trust of Scotland, Bayerische Verwaltung der Staatlichen Schlösser, Gärten und Seen; a magyarországi világörökség helyszínekről, nemzeti parkokról

és az esetleges nemzeti emlékhelyekről is a több illetékes minisztérium el-
lenére is egységes formájú propaganda-anyag családot kellene kiadni – bizo-
nyos témájú sorozatok már akadnak is. Ami műemléki, múzeumi, természet-
védelmi emlékek esetében eddig egységes volt, a Tájak Korok Múzeumok
tartalmában és kivitelében egyre színvonalasabbá váló füzetsorozata, az
éppen az utóbbi időben szűnt lényegében meg – igaz, nem állami-kormány-
zati, hanem egyesületi szervezésben jelent meg.) Az nem követelmény, hogy
minden egyes parkot külön törvénnyel hozzák létre, mint az USA-ban, de
mindenhol természetvédelmi vagy akár külön Nemzeti Park Törvény teremti
meg a létesítés jogi háttérét. Így van ez egyébként Magyarországon is, ahol
jelenleg a természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény alapján a kör-
nyezetvédelmi miniszter jogosult rendelettel létrehozni a nemzeti parkot.
A nemzeti parkok világszerte egységes szakmai kezelését, működését ugyan-
akkor a Nemzetközi Természetvédelmi Unió előírásai szabályozzák.

Az USA-ban az 1966. évi „nemzeti történelmi megőrzési törvény” (National
Historic Preservation Act) létrehozta a történelmi helyszínek nemzeti nyil-
vántartását (National Register of Historic Places), amit ugyancsak a National
Park Service kezel. A nyilvántartásban jelenleg közel 76000 objektum szere-
pel, a nemzeti park rendszer valamennyi történelmi helyszínén kívül 2500-
nál kevesebb National Historic Landmark (szó szerint talán: nemzeti törté-
nelmi iránypont, helyszín, de a „landmark” kifejezés például a fehér fejű
réti sassal kapcsolatban is előfordul; az építészeti emlékek vonatkozásában
a fogalom a mi műemlékünknek felel meg) – a belügyminiszter által annak
nyilvánított, minden amerikai számára jelentőséggel bíró épület, építmény,
helyszín –, valamint olyan ingatlanok országszerte, amelyet helyi kormány-
zatok, szervezetek és egyének jelölnek, mert fontosak a nemzet, az állam
vagy a település számára. (A Nemzeti Nyilvántartásba felvett objektumok
megőrzését szolgálja már a fontosságuk kimondása is, de figyelembe kell
azokat venni a szövetségi állam által finanszírozott vagy támogatott tervek
készítése során, a szövetségi adózás során kedvezményeket élvezhetnek, és
megőrzésükhöz lehetőség szerint adható szövetségi anyagi támogatás is.)

A „National Monument” műemlék értelemben használatos Zimbabwében
(pl. Nagy Zimbabwe romegyüttese, Ziwa, Manyanya), ahol a még a gyar-
mati időkben alapított National Museums and Monuments of Zimbabwe
felelős értük. A kifejezés Botswanában és Dél-Afrikában is ilyen értelemben
használatos (pl. Robben Island börtönszigete).

A kanadai nemzeti parkokat kezelő „Parks Canada / Parcs Canada” kor-
mányügynökség (agency) a nevében ugyan nem hordozza a nemzeti jelzőt,
de feladata szerint „Kanada népének nevében védi és bemutatja Kanada
természeti és kulturális örökségének nemzeti szempontból fontos emlékeit”.
Sokban hasonló az USA nemzeti parkjainak szervezetéhez, így kezelésében
a negyvennél több nemzeti parkon és két nemzeti tengeri természetvédelmi
területen (National Marine Conservation Area) kívül közel 170 nemzeti tör-
ténelmi helyszín (National Historic Site of Canada) található (például Québec

közelében a Szent Lőrinc-folyó egyik szigete, a Grosse Île az írek temetőjével, amely 1832 és 1937 között a Kanadába érkező bevándorlóknak a New York-i Ellis Island-hoz hasonló fő fogadó- és karanténállomása volt; ez a megjelölése több katonai építménynek, épületegyüttesnek, mint amilyen a Québec városának védelmére 1865 és 1872 között épült Lévis erőd vagy a Wellington erőd Ontarióban, a halifaxi citadella; ide tartozik több csatahely, de ipari műemlék is, így például számos csatorna és víziút, vagy Bois Blanc szigetének 1837-ben épült, hengeres világítótornya; nemzeti történeti helyszín személyekhez is kötődhet, például a telefont feltaláló Alexander Graham Bell lakóhelye Új-Skóciában). A kormány ezen kívül nyolcszáznál több helyszínt, ötszáz személyt és háromszáz eseményt nemzeti történeti jelentőségűnek nyilvánított.³⁵ A nem össznemzeti védelem alatt álló helyszínek a történelmi jelzőt a nemzeti megjelölés nélkül viselhetik (például a Parc le Chute-Montmorency Historic Site Québec közelében).

Az amerikai nemzeti parkokkal és más természeti értékekkel kapcsolatban gyakran merül fel a *nemzeti kincs* (National Treasure) jelzős szerkezet is, úgy tűnik, többnyire az állami (kongresszusi) anyagi támogatás kapcsán: a nemzeti kincs kap pénzt, a nem nemzeti kincs nem.³⁶ Nemzeti kincsként említik például azokat a japán cseresznyefákat is Washington központjában, amelyeket 1912-ben William Howard elnök feleségén, a First Lady-n keresztül kapott az 1905. évi orosz-japán háborúban amerikai hadügyminiszterként játszott szerepéért – a virágzás idején sok százezernyi turistát vonzó növények előregedett, hiányzó példányait nemrég az amerikai *Nemzeti Arborétum* (US National Arboretum) – egy Washingtonban újabban létrehozott intézmény – szakemberei pótolták ki.³⁷ A nemzeti kincs azonban nem csak természeti értékekre vonatkoztatható: nemrég például „George Washington: A National Treasure” címmel szerveztek vándorkiállítását az USA-ban.³⁸

A nemzeti kincs kifejezéssel leggyakrabban Délkelet-Ázsiában találkozhatunk. Kínában így lehet nemzeti kincs az óriás panda. A japán nemzeti múzeumok is őriznek nemzeti kincseket – ezek az alább ismertető koreai rendszerhez hasonlóan esetleg hivatalosan azzá nyilvánított, hivatalos jegyzékben felsorolt emlékek lehetnek. Dél-Koreában biztosan így van (talán éppen az egykori gyarmatosító Japán példája nyomán?) – a jegyzékben szerepelnek épületek (az 1. számú a Szoul belvárosát egykor övező városfal déli kapuja, a Namdaemun kapu; a világörökséghez tartozó Haeinsa-templom az 52. sz., a benne őrzött Tripitaka Koreana, 80000 vésett fatábla buddhista szövegekkel a 32. sz.³⁹), épületrészek (a világörökséghez tartozó, 535-ban alapított Pulguksa-templomegyüttes lépcsőhidjai, pagodái külön-külön kerültek fel a listára – 20–23. sz.), építmények (a Pulguksával a világörökség címen osztozó, közeli Sokkuram barlangtemplom, monumentális gránit Buddha-szobrával együtt a 24. sz.), monumentális tárgyak (pl. harangok), régészeti leletek, iparművészeti tárgyak (kacsát formázó, celadon mázas

vízcsöpögtető edény, 74. sz.⁴⁰), könyvek (pl. az akkor frissen alkotott koreai abc-t tartalmazó, 1446-ból származó nyomtatvány, 70. sz.), hagyományos koreai ételek, sőt személyek is (pl. Hahn Sang Su hízművész⁴¹).⁴² Koreában ismert a kulturális vagyon (Cultural Property) fogalma is, például a Choson uralkodói dinasztia királyainak és királynőinek halotti tábláit őrző, a világörökséghez tartozó szülői Chongmyo-szentélyben évente tartott confucianus emlékünnepség rituáléját az 56. számon jegyezték be, míg az ennek részét képező, tradicionális udvari zene a nem anyagiassult kulturális vagyon (Intangible Cultural Property) listájának 1. számú helyét foglalja el (ugyanakkor az épületek és a park együtteséből a legnagyobb koreai szentélyépület, a Cheongjeon, 227-es számmal nemzeti kincs). Az immateriális nemzeti örökség ilyesfajta számontartása és kategorizálása furcsa lehet számunkra, de kissé jobban belegondolva a dologba, például a déli harangszót ilyesfajta nemzeti értéként tartja számon nálunk is a köztudat.⁴³

Az USA fentebb említett Nemzeti Arborétuma (Nemzeti Botanikus Kert és tanácsadó kutatóintézetként is szolgáló Nemzeti Herbárium van egyébként a zimbabwei Hararében is) kapcsán megjegyzendő, hogy egyes országok ismerik a nemzeti virág, nemzeti madár „intézményét” is. Venezuela nemzeti virága például egy orchideafajta, ennek színére festették az ország vilákiállítási pavilonját 2000-ben a hannoveri expón.⁴⁴ Az USA nemzeti madara, a fehérfejű réti sas mind az állampolgárok, mind a külvilág szemében valóban kifejezően szimbolizálja az ország erejét és nagyságát – vele kapcsolatban előfordul a nemzeti embléma (national emblem) kifejezés is,⁴⁵ aminek jól megfelel ábrázolásának kiterjedt használata a leggyakrabban felragasztott forgalmi bélyegeken. Az USA-ban egyébként minden szövetségi államnak van saját virága és madara (State Flower, State Bird), némelyikről egyenesen népszavazással döntöttek; az államok zászlóinak 50 címletből álló, nagy sikert aratott bélyegsorozatát követően egy újabb sorozat népszerűsítette a virágokat és madarakat, és a zászlókkal együtt rendszeres motívumai ezek a jelképek a képeslapoknak is. Utah államnak hivatalos dinoszaurusza is van, a területén talált, megkövesedett csontvázak alapján rekonstruált félelmetes ragadozó, az Allosaurus. Dél-Afrika nemzeti növénye a csodafenyő (protea), állata a dél-afrikai gazella, madara a kék daru, Belize nemzeti madara pedig a tukán. Nem feltétlenül kell azonban az ilyesfajta szimbólumot hivatalossá tenni: Hollandia akkor is a tulipán országa, ha ezt talán soha nem deklarálta kormányzata, ahogy a Seychelle-szigetek és különleges alakú és méretű terméséről híres kókuszpálmája (Seychelle-diópálma) is szétválaszthatatlan mindazok tudatában, akik egyáltalán ismerik őket.

A legutóbbi időben politikusi kezdeményezésre Magyarországon is felfutott a nemzeti állatok elég bőséges körének meghatározása, nem annyira a fenti szinte heraldikai, hanem tágabb, nemzeti kincs értelemben, ami azonban a szimbolikus jelentést sem nélkülöznél: Simicskó István többtu-

catnyi állatfajt nyilváníttatna ilymódon védetté, például a kuvaszt, a lipicai mént, a hortobágyi rackajuhot, a magyar óriás nyulat, a bivalyt, a budapesti tollaslábú keringő galambot, a dinnyési tükörpontyot.⁴⁶

Különleges nemzeti helyszín az ausztriai Neuhofenben az Ostarríchi-emlékhely (Ostarríchi-Gedenkstätte). Ausztria neve – Österreich – először egy 996-ban íródott, bajor oklevélben fordul elő, *Ostarríchi* alakban. Az Ostarríchi-oklevél, száz évvel korábbi, 1896-os évfordulóján még a tudományos köztudatban sem volt jelen, mert az akkori idők nagyhatalom Ausztriája nevének azt a sokkal „előkelőbb” és ősbibb formáját hangsúlyozta, amely a Kölnőtől keletre fekvő, a Babenbergeek származási helyét, Bamberget is magába foglaló terület Karoling-kori Austria nevéből, esetleg a már a 8. században hasonló névvel illetett longobard-lombard vidékekről eredeztethető. (Az elnevezés a mai országterület egy részére vonatkoztatva először 1147-ben tűnik fel.) Az Ostarríchi-oklevél 1946-ban, a 950. évforduló alkalmával politikai megfontolásból kapott először hangsúlyt, amikor a háborús megszálló hatalmakban az ország ősi voltát és régi keletű önállóságának tényét kellett tudatosítani. Az osztrák tudományos akadémia ünnepi ülést tartott, amelyen Alphons Lhotsky tartotta az ünnepi beszédet. Az Ostarríchi-oklevél Ausztria – szinte az Osztrák Köztársaság – alapítólevelévé vált.

Az a terület, amelyre az Ostarríchi elnevezés az oklevélben vonatkozott, az alsó-ausztriai Neuhofen környéke. A neuhofeni plébániával szemben 1946-ban emlékkövet helyeztek el. 1976-tól áll itt az emlékhely épülete, egy külsejében és anyagaiban modern alkotás, amely azonban alaprajzában és rendszerében a környék négy épületszárny alkotta, négyzetes udvart övező, hagyományos paraszti épületeire utal. Az épületet 1996-ra korszerűsítették, hogy befogadhassa az „Ostarríchi – Österreich 996–1996” címet viselő, a nemzettudattal, országgéppel foglalkozó nagyszabású kiállítás egy részét (a másik részt a közeli plébániatemplomban helyezték el, a harmadikat Alsó-Ausztria néhány évvel korábban tartományi fővárossá választott székhelyén, Sankt Pölten-ben, ahol a város szélén kiépülőben lévő kormányzati és kulturális központban az osztrák sztárépítész Hans Hollein tervezte kiállítóteret éppen ezen alkalomból avatták fel). A sokszínű, gondolatgazdag, kitűnő tárlatnak a szokásos tartományi kiállításokon (Landesausstellung) túlmutató fontosságát, össz-szövetségi jellegét mutatta az addig ismeretlen „tartományok kiállítása” (Länderausstellung) elnevezés.⁴⁷

A nemzeti emlékhelyek jelentős csoportját alkotják az egyes országok függetlenségi emlékművei. Lényegében ilyen Philadelphiában az amerikai nemzeti parkok között már említett Independence Nemzeti Történelmi Park is. A harmadik világ jórészt gyarmati sorból felszabadult államainak fontos reprezentációs helyszínei ezek. Minden bizonnyal valamennyi között a legmonumentálisabb Teheránban az Azadi-emlékmű látványos, hagyományos szaszanida építészeti elemek felhasználásával emelt, mégis modern, óriási

diadalíve. Építésére 1971-ben az iráni császárság 2500. évfordulója adott alkalmat. Alépítményében múzeumot alakítottak ki.⁴⁸ Diadalívet emeltek az észak-koreai Phenjanban is a japánok elleni nemzeti felszabadító harcot, majd a forradalmat vezető Kim il Szeng tiszteletére, a felavatása 1982-ben történt.⁴⁹

Ebbe a körbe sorolható Ankarában Kemal Atatürk mauzóleuma is. A modern török állam létrehozójának ideiglenes mauzóleumaként 1938 és 1953 között az 1924/1925-ben alapított, 1928-ban elkészült ankarai néprajzi múzeum központi csarnoka szolgált, az intézményt erre az időre be is zárták, és emlékhelyként a nemzetközi delegációk fogadásának ünnepi helyszíne, egyben a nép tiszteletadásának helye volt.⁵⁰ A végleges mauzóleum monumentális együttese nemzetközi építészeti pályázatot követően 1953-ban készült el. Benne található az Atatürk-emlékmúzeum. Atatürk szobrai és emlékművei egyébként a nemzeti identitás egyik központi kifejezési formájaként minden török városban megtalálhatók, megsértésük és megrongálásuk is szimbólum-értékkel bír, és mint a homogén nemzet és a szekularizált állam elleni támadást, szigorúan büntetik is.⁵¹

Izraelben a függetlenség kikiáltását követő háború után a kormány egyik legelső intézkedése volt Theodor Herzl maradványainak Jeruzsálembé vitele, és a róla elnevezett hegyen történő újratemetése. Sírja nemzeti emlékmű és a tiszteletadás helye. Közeliében a II. világháború zsidó áldozatai tiszteletére létesített Yad Vashem („Emlék és név”) nemzeti emlékhely.

Ha a magyarországi lehetséges nemzeti emlékhelyek problémakörét vizsgáljuk, az első felmerülő kérdés, kell-e egyáltalán a jelenlegi helyzeten változtatni? A Hősök tere nemzeti emlékhellyé nyilvánításából egyáltalán nem következik, hogy szükség van további hasonlók központi megnevezésére, kijelölésére. Ha csak a Hősök tere maradna az egyetlen hivatalos állami nemzeti emlékhely, felesleges lenne a fogalom pontos definíciójával bíbelődni, és főleg szükségtelen ezt jogilag is értelmezhető formulába önteni (a 2001. évi LXIII. törvényben nem szerepel fogalom meghatározás). A Hősök tere, mint egyedüli nemzeti emlékhely, támadhatatlan – nem is vetődött fel eddig vele kapcsolatban semmilyen probléma. Mint a külföldi delegációk hivatalos koszorúzásainak helyszíne, egyedi a magyarországi emlékművek között – párhuzamai az Ismeretlen Katona Sírjának a világban mindenfelé megtalálható emlékművei, melyeknek létesítése ma sem állt meg.⁵² A koszorúzások Hősök terei helyszínének környezete nemesen monumentális, a Millenniumi Emlékmű és a két reprezentatív múzeumépület (a Szépművészeti Múzeum és a Műcsarnok) egyaránt fontos műemlék, az egész együttes az Andrássy út világörökség helyszínének méltó része és lezárása. A Hősök tere ráadásul mindenkinek jelent valamit. Van, akinek a millenniumról, az ezredéves Magyarországról szól, esetleg a Tanácsköztársaságról, itt volt az Eucharisztikus Kongresszus központi ünnepe 1938-ban, az emlékmű szobrainak időnként változó összetétele kielégíthet sámánhívót, roya-

listát és köztársaságpártit egyaránt, akad, aki május 1-i nagygyűlésekre emlékezhet itt, akár a Kádár János-féle 1957-esre is, mások számára Nagy Imre újratemetésének ünnepe társul hozzá, van, aki népünnepéllé váló hangversenyen vett itt részt, mások szélsőjobboldali tüntetésen, sokan iskolai osztálykiránduláson itt szereztek első benyomásaikat hazájuk fővárosáról – a lehetőségek lényegében lefedik az ország lakosságát.

A többi fentebb felsorolt, törvény által nem kinevezett helyszín kérdése azt mutatja, hogy a kifejezés használatára összességében viszonylag széles körű – az egyedi esetek vonatkozásában azonban mégis csak helyi – igény van. Kérdés, hogy bármilyen – ehhez képest már utólagos – jogi szabályozás megszüntetheti-e vagy akár csak befolyásolhatja-e ezt az igényt. Ha születne is egy jó jogi szabályozás, az alighanem csak az „állami nemzeti emlékhelyekre” vonatkozhatna, az elnevezés szélesebb körű használatát aligha tilthatná be – se a nemzeti szó, se az emlékhely kifejezés nem monopolizálható. A dolog gyébként további jogi szabályozás híján sem tűnik kezelhetetlennek. Ha továbbra is a helyi vagy intézményi megfontolások alakítanak a nemzeti emlékhelyek körét, az egyes helyszínek elfogadottsága, társadalmi „használata” spontánul alakulhat, egyes helyszíneknek széles körű legitimitációt, másoknak csupán szűk ismertséget biztosítva. A jelenleg valamilyen nemzeti emlékhelynek nyilvánított objektumok egy részének hatása nem igazán nagy – részben csupán régészek és muzeológusok, rajtuk keresztül pedig néhány kulturális intézmény pénzügyi forrást kereső ambícióinak tanúi, mesterségesen megkonstruált eszmei képződmények, más esetekben pedig kifejezetten politikai töltést hordoznak, és ezen keresztül próbálnak anyag támogatáshoz jutni. Rájuk lehet hagyni, hogy boldoguljanak abban a környezetben, amelyben létrejöttek. Ha idővel „kinövik magukat”, és országos jelentőségre tesznek szert – bár pl. Nagykőrös vagy Nagygyéc esetében ezzel aligha lehet számolni –, a lehetőség fennmarad, hogy ennek megfelelően kezeljék őket, de egyenként, jelentőségük arányában (a Nagyboldogasszony-templomot, mint a 13–15. és a 19. század kimagasló építészeti műemlékét, nyilván akkor is helyre kell állítani, ha nem foglalkozunk azzal, milyen mértékben nemzeti emlékhely – csupán két 19–20. századi koronázás helyszínéként egyébként szerintem csak igen csekély mértékben az). Az emlékek összetétele – különösen Söjtör és a többiek újdonsült „belépésével” – egyébként azt mutatja, hogy egy parttalan, eszmeileg és jogilag egyaránt kezelhetetlen helyzet alakulna ki bármilyen törvényi szentesítéssel való próbálkozás esetén. (Azonnal jelentkezhetnének Kossuth Lajos szülő- és lakóhelyei, fel lehetne újítani a vitákat Petőfi születési és halálozási helyeiről, minden település és minden magát érintettnek gondoló család benevezhetne az új „verseny”-be.)

Ha nem törvényesítjük a nemzeti emlékhely fogalmát, igazi problémát kizárólag Székesfehérvár jelent a jövőben is, igaz, nem kicsit – leginkább éppen azért, mert a ráhalmozott-rákényszerített nemzeti emlékhely-létből fakadóan a rommaradványok konzerválásának, helyreállításának, bemu-

tatásának, feldolgozásának szakmai feladatára politikai felhangok rakódtak, és az ügy egyesek – nem feltétlenül az ügyben kezdetektől érintettek – számára presztizskérdéssé vált.

A műemlékeket, természetvédelmi területeket, emlékműveket, múzeumokat, temetőket egyaránt gondozó és a bármilyen történelmi helyszíneket nyilvántartó amerikai szervezet leginkább csak ott lenne másolható, ahol semmilyen korábbi rendszer nem áll rendelkezésre – Európa államai teljesen más szervezeti és jogi szempontok alapján alakították ki saját intézményeiket. Sokfajta megoldás létezik, de a természetvédelem és a műemlékvédelem nem szokott keveredni (bár egyes esetekben, mint például kastélyparkoknál hazánkban is, egyazon objektum mindkét védelem hatálya alá is eshet), a nem építészeti jelentőségük miatt fontos történelmi helyszínek – pl. jelentős történelmi személyiségekhez kötődő szű őházak, emlékházak, történelmi események helyei – pedig többnyire nem tartoznak bele a rendszerbe, hacsak nem rendelkeznek ettől függetlenül is építészettörténelmi jelentőséggel. (A magyar műemlékállomány tartalmazott „szocialista emlékhelyeket”, például a kommunista párt központjainak egykor helyet adó épületeket, ezeket azonban a rendszerváltás után „kigyomlázták” a listából – néhány az érvényes műemlékfogalom szempontjából valójában nem odatartozó irodalmi emlékház, szülőház azonban még műemléki védelem alatt áll. Egyes szocialista országokban, így például Csehszlovákiában, az új „forradalmi” emlékművek is műemléki státuszt nyerhettek. Nálunk ez annyira nem így volt, hogy a 19–20. század művészettörténelmi szempontból fontos emlékművei egészen csekély számú kivételtől eltekintve lényegében máig nem kerültek a műemlékvédelem látókörébe.) A nemzeti parkok amerikai (és kanadai) rendszerének nem természeti, hanem történelmi elemei legtisztábban tikrözik azt a francia eredetű államnemzet-fogalmat, amely szerint a nemzet egy ország valamennyi állampolgárának közössége: így aztán az amerikai történelemben résztvevő legtöbb jelentős népcsoportnak – legutoljára már az afro-amerikaiaknak is – lehet és van is emlékműve, emlékhelye. Ez az ország minden lakóját összefogni kívánó nemzetfogalom Magyarországon leginkább a néprajz kutatásaiban és intézményeiben érvényesül: a Néprajzi Múzeum, a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, valamint a magyarországi műemlékek egy sajátos csoportját alkotó népi tájházak hálózata⁵³ az ország népének területi és nemzetiségi változatosságát hivatott dokumentálni, bemutatni, értékeit megőrizni. (A szemléletmód még a 19. század végére vezethető vissza, lásd az 1896. évi Országos Kiállítás millenniumi faluját.⁵⁴) Ilyen szempontból is értékelendők mindazok az át- és meggondolatlan politikai és intézményi megnyilvánulások, amelyek a Néprajzi Múzeum azonnali kiköltöztetésével fenyegetnek, azok a túlzó pénzügyi korlátok, amelyek a szentendrei falumúzeumot esetenként eredeti magas szakmaiságától, az eredetiség hitelétől való eltávolításra készítetik, vagy a korábbi támogatási rendszereknek azon káros,

anyagi megtakarítással csak alig járó megnyirbálása, amely a tájházak egy részének ellehetetlenüléséhez vezetett az utóbbi években.

Nálunk azonban a francia-amerikai elképzelésekkel szemben ma is igen erősen hat a nemzetnek az a német eredetű kultúrnemzet-felfogása, ami például nyelvi, kulturális egységről, a „kultúrában megnyilvánuló közös lelki sajátosságok”-ról szól, és ami az elmúlt évszázadban nem egyszer vitte félre az ország ügyét. Ha ennek a felfogásnak a szempontjából kívánnánk nemzeti intézményekről, nemzeti emlékhelyekről beszélni, az mindenképpen tartalmazna kirekesztő momentumot, megosztást szülne, és az összetartozást szimbolizálni hivatott nemzeti jelző könnyen „nemzetietlen”-né válhatna. Ennek elkerülésének esélyét növelné, ha a nemzeti emlékhelyek körét (amennyiben ennek a körnek a meghatározását, illetve bővítését egyáltalán szükségesnek ítéljük) meglehetősen szűken húznánk meg – a lehető legteljesebb konszenzus alapján –, és ha az ilyenné nyilvánítás módja, éppen ezt a konszenzust igazolandó, a parlament által hozott, minősített (kétharmados) törvény lenne. Az erősen korlátozott szám megfelelné egyébként az amerikai rendszernek, hiszen népességi-területi összehasonlításban az ottani három és félszáznyi természeti és történeti területnek és objektumnak tucatnyi, legfeljebb másfél tucatnyi felelne meg nálunk – és ebben a meglévő kilenc nemzeti park [Bükki (1972-ben alakult), Hortobágyi (1973), Kiskunsági (1975), Aggteleki (1985), Fertő-Hanság (1994), Duna-Dráva (1996), Körös-Maros (1997), Balaton-felvidéki (1997), Duna-Ipoly (1997) Nemzeti Park] is bennefoglaltatna már.⁵⁵

A nemzeti emlékhelyek véleményem szerint Magyarország történelmének olyan szimbolikus jelentéssel/jelentőséggel rendelkező helyszínei lehetnek, amelyeknek ekként való értékelése államnemzeti értelemben vett nemzeti konszenzust takar. Ennek a már meglévő nemzeti emlékhely, a Hősök tere és a Hősök Emlékköve meg is felel – a korábban felsorolt, „önjelölt” nemzeti emlékhelyek egy része viszont semmiképpen sem.

Emlékezni – akár emlékhelyen is – lehet jó dolog: felemelő, hosszú ideig emlékezetes. Ez azonban jól csak akkor szokott sikerülni, ha hagyománya valóban hagyomány: hosszabb időszaknak a spontaneitást sem nélkülöző eredménye. Nemzeti emlékhelyet nem szabad egyik percről a másikra a semmiből létrehozni – azt lenne szabad annak nyilvánítani, ami a nemzetben az azzá nyilvánítás nélkül is akként él.

Számba jöhet először is az egri vár, mint a török elleni védekezés szimbóluma – nem utolsó sorban a klasszikus „kötelező olvasmány”, Gárdonyi Géza „Egri csillagok”-ja nyomán, amelyben egyébként a 19. században még Magyarországon is érvényesülő államnemzet-eszmény egyfajta lecsapódása is tetten érhető. Eger ekként való értékelését az ország múzeumainak látogatottsági listáján elfoglalt, a nemzeti konszenzus nyilvánvaló jeleként értékelhető, folyamatosan igen előkelő helyezése is alátámasztja. (Éppen ennek a népszerűségnek az okán azonban nemzeti emlékhellyé nyil-

vánítása aligha változtatna eszmei státuszán, fenntartására, műemléki konzerválására és helyreállítására, a még szükséges régészeti kutatására e kinevezés nélkül is meg kell teremteni a lehetőséget.)

Van olyan vélemény, miszerint Szigetvár is lehet nemzeti emlékhely – én nem érzem elég közismertnek és „népszerűnek”. (Igensak meglepő, hogy a törökellenes harc Szigetvárnál sokkal „sikeresebb”, a nemzeti történelemben egyértelműen magasra értékelt, szimbolikus helyszíne, Nándorfehérvár [Belgrád], a már említett déli harangszó jelképrendszere ellenére sem jelenik meg a hazai gondolkodásban történelmi színtérként – mintha nem anyagiasult vonatkozása nem is kapcsolódhatna ma is meglévő, konkrét földrajzi ponthoz.)

A székesfehérvári prépostsági templom rommaradványa nem is annyira a kizárólagosnak messze nem mondható királyi temetkezőhely volta⁵⁶ miatt, inkább a középkori királykoronázások mindenkori helyszíneként tartható nemzeti emlékhelynek – az eredeti rommaradványok kielégítő és „minimalista” konzerválását és megfelelő mértékben történő lefedését követően, az 1938-ban elkészült, a romterületen kívül fekvő mauzóleummal, régi kőtár-épülettel és az ezek előtt kialakított emlékhellyel,⁵⁷ valamint az egészet kiegészítő, a templom művészettörténetileg igazából értékelhető kőfaragványait és ásatási leleteit őrző, bemutató, értékelő, még felépítendő múzeummal együtt. Az egri várhoz mérhető ismertsége és népszerűsége azonban hiányzik, ahogy Eger konkrétságának, közérthetőségének is híján van – Székesfehérvár absztrakt állameszményekhez kapcsolódik. A lefedett területet tekintve nem elegendő, de a némi politikai felhanggal is bíró, helyi bírálatok ellenére konzerválási szempontból így is sokat segítő „millenniumi” lefedés 2004. augusztus végi, politikai döntéssel történt elbontása mindenestre a rommaradványok pusztulásával járhat. Alighanem az utóbbi évek ilyenén történéseinek egy része is arra vezethető vissza, hogy a gyorsan kialakítani vágyott emlékhely túl hamar lett annak nyilvánítva, valódi konszenzus és jól meghatározott nemzeti célok nélkül.⁵⁸

A Pusztaszeri Nemzeti Emlékpark kialakításának története mutatja, hogy egy korábban jórészt csak szakmai körökben nyilvántartott helyszínből hogyan lehet tervszerű építkezéssel és „marketinggel”, de a megismertetéshez-megismeréshez elegendő időt is hagyva, országosan ismert és a nagyszámú látogató által folyamatosan elismert emlékhelyet kreálni (ehhez azonban kellett a Feszty-körkép „mítosza” is, ráadásul a hosszan elhúzódó restaurálás ezt a mítoszt és a propagandát egyenesen erősítette) – erősen kérdéses azonban, hogy nemzeti emlékpark volta mellé szükség van-e nemzeti emlékhelyként is meghatározni.

A nemzeti zárandokhely születésének lehetünk szemtanúi a korábban ugyancsak csupán szűk szakmai körben ismert, passai Gizella-sír esetében, ahol a Niederburg-kolostor apácái, a bajor és a magyar államvezetés némi támogatása mellett, az egyházi kultuszhelyek létesítésének évezre-des tapasztalataival tökéletesen felvértezve „alkották meg” az elmúlt évti-

zedben Szent István özvegyének egyre szélesebb körű kultuszát. A Gizella-sír azonban éppen ezért sokkal inkább kegyhely, mint emlékhely, és éppen ezért is feltehetően nincs a legszélesebb nemzeti konszenzus birtokában.

A vallási kegyhely és a nemzeti emlékhely ugyanis nem mosható össze. A székesfehérvári romra ma ennek „veszélye” is rávetül, márpedig ha Szent István és Szent Imre ereklyék nélküli katolikus kegyhelyévé lenne, elveszne a nemzeti konszenzus lehetősége – hogy mást ne mondjak, az ezt a romok autenticitásának megszűnésével, indokolatlan kiépítésével, nagy tömeget vonzó, lökészerű, pusztító programokkal fenyegető folyamatot károsnak tartó számos műemlékes, művészettörténész, régész szakember ellenkezése okán.

Három olyan helyszín is van, amelyik legalább részben kegyhelyként is értelmezhető, és amely mégis méltán számíthatna a nemzeti emlékhely címre, mivel ezeknek semmilyen vallási vonatkozása sincs, és esetükben a nemzeti konszenzus is minden bizonnyal fennáll. Kettő az 1848–49-es szabadságharchoz kapcsolódik, a Batthyány-örökmécses Budapesten és a 13 aradi vértanú tábornok emlékműve/emlékhelye Aradon, a harmadik a Rákóczi-szabadságharchoz, magának Rákóczinak a kassai sírhelye. Az előbbieknél az emlékhely jellegét erősíti az a tény, hogy nem sírhelyről, sírhelyekről van szó (hangsúlyozni kell, hogy a Hősök terén lévő Hősök Emlékköve alatt sem található hamvak, ellentétben azzal, amint az az ismeretlen Katona Sírja esetében világszerte általános). A két külföldön található helyszín esetében azonban külpolitikai problémát okozhat bármilyen rájuk vonatkozó parlamenti – egyáltalán magyarországi – döntés, és kérdéses, érdemes-e ilyesmit kockáztatni. Az aradi emlékmű ügye nemrég még napi politikai kérdés volt – alighanem elegendő lehetne tehát a Batthyány-örökmécses emlékhellyé nyilvánítása.

Felvetődhet a két nagy vesztes csata, Muhi és Mohács helyszínének emlékhellyé nyilvánítása. Muhi esetében már ismertségének csekélyebb mértéke is ez ellen szól, de mindkettőből hiányzik az a pozitív tett vagy eredmény, amihez ma szimbolikusan kapcsolódni lehet. A két szabadságharc esetében – bár ezeket is elvesztette az ország – ez nem így van, ráadásul azok bővelkedtek győztes csatákban. Ezek közül némelyik ma is jelentős vonzerővel rendelkező emlékhely: Isaszeg például a március 15-i megemlékezések országosan egyik legtöbb spontán résztvevőt vonzó, a honvédsírokkal és az odavezető jelzett turistautakkal együtt valóban méltó helyszíne – talán 1848–1849 nemzeti emlékhelye is lehetne –, és Pákozd is jelen van a nemzet történeti tudatában. (Bár néhány helyen az utóbbi években megteremtődött a csaták kosztümös újravívásának hagyománya, a csatahelyek kutatása, nyilvántartása nálunk még csak gyerekipőben jár – felszínük, látványuk védelméről pedig egyáltalán nem lehet beszélni. Az USA-ban a Nemzeti Parkok rendszerében a legfontosabb, az alacsonyabb fokozatú – „helyi” – intézkedések körében pedig a kevésbé jelentős csatahelyek komoly publicitásnak és látogatottságnak örvendenek, míg Angliában az

English Heritage tartja számon⁵⁹ és védi a fontos csaták helyszíneit. Néhány, részben nemzetközi jelentőségű európai csatatér – pl. Lipcse, Waterloo, Prága-Žižkov – monumentális megjelöléséhez hasonló példa Magyarországon nincs is.⁶⁰

A felsorolt néhánynál több nemzeti emlékhely semmiképpen nem szükséges szerintem, a kör bővítése a fogalom devalválódásához vezetne – ahogy ezt az összeállítás elején felsorolt példák is mutatják. Vonatkozik ez arra is, lehet-e különböző kategóriákat felállítani a Henszlmann Imre-féle I., II. és III. osztályú műemlékekhez hasonlóan, vagy az 1997-ben megszűnt, közelmúltbeli, nem túlságosan sikeres módon megkülönböztető műemléki kategóriákkal – *műemlék* és *műemlék jellegű* – analóg módon. Egy emlékhely azonban nem lehet nemzetibb a másiknál, és legnemzetibb sem az összes többihez viszonyítva.

Az emlékhelyek valamiféle hierarchiája mégis kialakulhat, mégpedig lényegében spontán, a helyi társadalmi szerveződések által megnevezett vagy kialakított emlékhelyek útján – ezeket azonban nem kell nemzetinek nevezni. Budapesten például XIII. kerületi Emlékhelyet alapítottak és alakítottak ki a Béke téri polgármesteri hivatal épületének szomszédságában lévő parkban, „hogy a Magyar Köztársaság állami ünnepei, a XIII. kerület történeti és egyéb ünnepi megemlékezései, rendezvényei, kiemelt kulturális eseményei megrendezésének méltó helyszínéül szolgáljon”.⁶¹ Hasonló helyszínei a legtöbb településnek lehetnek, az 1996. évi millecentenárium és a 2000. évi millennium számos ilyen emlékhely kialakítását segítette elő, legfeljebb nem mindegyiket hívják hivatalosan is emlékhelynek – bár jópárat igen.

Ha nagyszámú nemzeti emlékhely és az ezek körein belüli kategorizálás nem is javasolható, valamiféle nyilvántartást – leginkább oktató, figyelemfelhívó célzattal – természetesen létre lehetne hozni, nem annyira valamilyen hivatalban, inkább publikációk útján: társadalmi igény és megfelelő anyagi támogatással is járó politikai szándék esetén kiadványokban ugyanis közre lehetne adni a Magyarország történelmének, kulturájának akár külföldön található helyszíneit is feldolgozó katalógusokat. Ilyenre szórványos példa is akad, például a Kossuth-szobrokat bemutató, egyébként egyéni érdeklődéstől vezérelt gyűjtőmunka.⁶² Ilyesmit csinálni azonban csak egy-egy résztema teljességre törő feldolgozásával érdemes, magas szakmai színvonalon, pontos adatokkal (a Kossuth-szobrokat feldolgozó mű ilyen), szép képes albumokban ugyanis ma sincs igazából hiány.⁶³ Átfogó nagy listákban – „a világ magyar vonatkozású emlékhelyei” – gondolkodni azonban nem érdemes: olyan terminológiai problémákkal találnánk azonnal szemben magunkat, amelyek megoldhatatlanok (pl. ki a magyar?; milyen kritériumok alapján híres egy magyar?; hány napig kell egy helyen laknia egy híres magyarnak ahhoz, hogy egykori lakóhelye majdan felkerüljön a listára? ...). A problémakörre jól rávilágít Genthon István csupán a külföldön lévő, magyar vonatkozású művészeti emlékeket feldolgozó, több fo-

lyóméternyi cédulából álló, a terminológia meghatározatlansága folytán áttekinthetetlen, szerkeszthetetlen, máig kiadhatatlannak bizonyult hagyatéka.⁶⁴ Ugyanakkor a szóba jöhető emlékek egy nem kis részének, a magyarországi temetkezéseknek nemzeti szempontú kezelésére már ma is megvan a törvényi szabályozás és a *nemzeti sírkert (nemzeti pantheon)* egyes elemeit nyilvántartásba vevő intézmény, a Nemzeti Kegyeleti Bizottság.⁶⁵

Ha több nemzeti emlékhelye is lenne az országnak, ezek bizonyos közös kezelési problémáival, nyilvántartásával valamilyen intézménynek foglalkoznia kellene. Törvény által egyenként szentesített emlékhelyek esetében ez nem lehetne minisztériumnál alacsonyabb jogállású kormányzati szerv – leginkább a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma (ahol működik egy Nemzeti Évfordulók Titkársága) vagy a Miniszterelnöki Hivatal lehetne erre hivatott. Semmiképpen nem lenne szabad ezt a feladatot a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalra testálni. Ott régészek, művészettörténészek, építészek az épített örökség és a régészeti örökség elemeinek tárgyi védelmével vannak megbízva, mert enélkül az azok által hordozott szellemi-szimbolikus-történeti vonatkozások sem őrződhetnének meg. A szimbólumok védelme önmagában (a nemzeti emlékhely fogalma ilyesmit takar) azonban nem tartozik a KÖH törvény adta feladatai közé. (Ha azonban egy nemzeti emlékhely műemlékhez, régészetileg védett területhez kapcsolódik, annak építési ügyeiben természetesen a KÖH hatósági szerepet játszana, de nem többet.) Teljesen ingoványos talajra lépne a Hivatal, ha a javaslatok előzetes bírálatára, majd az emlékhelyekhez kapcsolódó események szervezésére, vagy akár csak regisztrálására vállalkozna, hiszen többek között a dolog politikai kezelésére sem alkalmas (munkatársai körében nincsenek erre felkészült, megfelelő végzettségű szakemberek, pl. szociálpszichológus, kultúrantropológus, politológus sem). A magyar műemlékvédelem 15–20 éve tartó válságának már csupán az hiányzik, hogy az utóbbi éveknek az 1970-es évek végétől sosem látott politikai nyomását egy ilyen eredendően politikai feladattal fejelejk meg.

Egy dolgot mindenképpen hangsúlyozni kell. Akár úgy nemzeti egy intézmény vagy emlékhely, hogy szigorúan csak magyar vagy magyarországi vonatkozásokat von látókörébe, akár úgy, hogy a nemzetközi kultúrát (is) közvetíti itthon, egyaránt működhet magas szintűen és csapnivalóan, nézhet ki világszínvonalú módon vagy lehet egyszerűen snassz. A megítélésnek egyetlen alapvető szempontja lehet, mégpedig a színvonal. Vizuálisan, eszmeileg, a működést/működtetést tekintve csak a megjelenés, a gondolat, a tevékenység kvalitása lehet a mérce. Ebből a szempontból a névadásban ötletadó Székesfehérvár nem járt elől jó példával: a prépostsági templom eredeti rommaradványa, vagyis maga a műemlék csak ürügyként szolgált, és bár jobban ismerjük, mint másfél évtizeddel ezelőtt, de kevesebb van már meg belőle, mint akkor.

JEGYZETEK

- ¹ Jelen tanulmány a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal elnökének – aki egyben a Glatz Ferenc vezette, a nemzeti jelképek használatával, annak szabályozásával foglalkozó Nemzeti Jelkép Bizottságnak a titkára – felkérésére íródott (az első változatok 2003 nyarán készültek; a kéziratot jelenlegi állapotában 2004 szeptemberében zártam le, közlésére egy a nemzeti emlékhelyről Székesfehérváron rendezett konferencián tartott előadást követően – Beke László kérésére – kerül sor). A cél az esetleges nemzeti emlékhelyek körének meghatározása, a hasonló külföldi példák összegyűjtése-bemutatója volt – szakmai majd politikai döntések tájékozódást szolgáló háttéranyagként. A benne szereplő javaslatok szigorúan az egyéni véleményemet tükrözik, mint ahogy az összegyűjtött anyag is saját, meglehetősen korlátozott ismereteimet foglalja össze. Az írásban szereplő, jegyzethivatkozás nélküli adatok a munkám, illetve az utazásaim során gyűjtött tapasztalatokon, esetenként prospektusokon, útikönyveken alapulnak. Közönnetel tartozom hivatali munkatársaim, Haris Andrea, Somorjay Sélysette, Bardoly István, Bozóki Lajos és Győr Attila tanácsaiért és észrevételeiért.
- ² A hegynek, mint az istenek lakóhelyének tisztelete a kereszténység felvétele előtti időkre vezethető vissza. Njgoš maga választotta ki temetkezési helyéül, és egy kis sírkápolnát építtetett a csúcsra, ahol halála után néhány évvel, a török veszély enyhültével, el is temették. 1916-ban az osztrák–magyar megszálló csapatok a maradványokat visszavitték az első, ideiglenes temetkezési helyre, a cetinjei kolostorba, és jórészt a kápolnát is lerombolták, hogy a helyére a katonai győzelmük emlékművét állítsák. Ez azonban nem készült el, és 1925-ben a jugoszláv király által újáépített-megnagyobbított kápolnába visszakerülhettek a csontok. Njgoš halálának századik évfordulóján kezdtek bele ismét a mauzóleum tervezésébe, „összjugoszláv” programként. A megvalósítás végül közel negyedszázadot vett igénybe.
- ³ HELGERT Imre: Nemzeti Emlékhely a Hősök tere. <http://www.bjkmf.hu/bszemle/hadtort0103t.html>
- ⁴ 1995. évi LXXXIII. törvény a Magyar Köztársaság nemzeti jelképeinek ... a használatáról.
- ⁵ 1978. évi IV. törvény – a Büntető Törvénykönyv – 269/A. §: a nemzeti jelképek megsértésének vétségét a törvényi tényállások közé az 1993. évi XVII. törvény iktatta be.
- ⁶ Le lieux de mémoire I–III. Sours la direction de Pierre Nora. Paris, 1984–1992.
- ⁷ Pierre NORA: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. Ford. K. Horváth Zsolt. Aetas, 1999. 3. szám, 142–157.; Vö. PÓTÓ János: Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika. Budapest, 2003. 24–25.; Nora bevezetőjének módosított fordítása, ugyancsak K. Horváth Zsoltól: Múlt és Jövő XIV (2003) 4. szám, 3–16.
- ⁸ CZUCZOR Gergely és FÓGARASI János: A magyar nyelv szótára II. Pest 1864.
- ⁹ A magyar nyelv értelmező szótára II. Budapest, 1966.; Magyar értelmező kéziszótár. Szerk. JUHÁSZ József et al. Budapest, 1972.; SZABÓ T. Attila: Erdélyi magyar szótörténeti tár III. Bukarest, 1982.
- ¹⁰ Lásd például: <http://www.year1100.iif.hu/mw1pc14.htm>
- ¹¹ Horváth István szíves közlése.
- ¹² PÉCSKŐI Miklós: Múteremlátogatás. Nemzeti Katonai Emlékhely. http://www.martfu.hu/cikkek/2001_I_negyedev/muterem.htm
- ¹³ <http://emil.alarmix.org/szemle/2001/08/20010807.html>
- ¹⁴ Az 1. jegyzetben már említett felkérés szelvében kizárólag a dolognak a nemzeti jelképekhez kapcsolódó, szűkebben vett kulturális vonatkozásaira térek az alábbiakban ki, nem foglalkozom tehát olyan intézményekkel, hivatalokkal, alapítványokkal, cégekkel, politikai szervezetekkel, sport létesítményekkel, újságokkal, mint amilyen például – csak a budapesti telefonkönyvet felülte – a Nemzeti AIDS Bizottság, Nemzeti Akkreditáló Testület, Nemzeti Autópálya Rt., Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Nemzeti Gyermek- és Ifjúsági Ala-

- pítvány, Nemzeti Lóverseny Kft., Nemzeti Sportcsarnok, Nemzeti Sportuszoda, Nemzeti Szakképzési Intézet, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Magyar Nemzeti Autósport Szövetség, Magyar Nemzeti Ellenállási Szövetség, Nemzeti Sport. Hasonlók nyilván világszerte működnek, ahogy sok országban lehetnek nemzeti vállalatok is – a 20. század közepi államosítások időszakában létrejöttek nálunk is. A világ államaiban működnek *nemzeti bankok*, ahogy nálunk is a Magyar Nemzeti Bank. Előfordulnak egészen különleges intézmények is, például Teller Ede állítólagos levele kapcsán vált nemrég közismertté Magyarországon a fizikus intézete, a Lawrence Livermore *Nemzeti Laboratórium*.
- ¹⁵ PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: A Nemzeti Színház százéves története. Budapest, 1938–1940.; A Nemzeti Színház 150 éve. Szerk. KERÉNYI Ferenc. Budapest, 1987.; SEKÉR László: A nemzet színháza építésének 150 éves története. Budapest, 1987.
- ¹⁶ KOVÁCS Tibor: Fejezetek két évszázad múzeumtörténetéből. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye. Szerk. PINTÉR János. Budapest, 2002. 10.
- ¹⁷ MÁTRAI Gábor: A Magyar Nemzeti Múzeumban létező nemzeti képcsarnok ünnepélyes megnyitása. Pest, 1851.; FEJŐS Imre: A Nemzeti Képcsarnokot Alapító Egyesület története. Művészettörténeti Értesítő, VI (1957) 32–47.
- ¹⁸ http://www.museum.go.kr/eng/inf/inf_4.html
- ¹⁹ http://www.narahaku.go.jp/greeting/greetings_e.htm
- ²⁰ Trevor BODDY: History's New Home in Riyadh. *Aramco World* Vol. 50, No. 5 (September/October 1999) 22–29.
- ²¹ Jonathan M. BLOOM – Lark Ellen GOULD: Patient Restoration. *The Kuwait National Museum. Saudi Aramco World* Vol. 51, No. 5 (September/October 2000) 10–21.
- ²² Patricia A. MORTON: Hybrid Modernities. *Architecture and Representation at the 1931 Colonial Exposition, Paris*. Cambridge, Massachusetts–London, England, 2000. 272–312.; Germain VIATTE et al.: *Le palais des colonies. Histoire du Musée des arts d'Afrique et d'Océanie*. Éditions de la Réunion des musées nationaux, Paris, 2002.
- ²³ Sehen und anfassen [Johanna Kleinert interjúja Julieta Massimbe múzeumigazgatóval]. *Zeitschrift für KulturAustausch* 53/3 (2003) 72–74.
- ²⁴ PÉTER László: Szeged (Panoráma – Magyar Városok). 1980. 79.
- ²⁵ Regensburgtól keletre, a Duna északi partja fölött húzódó dombvonulatra felkapaszkodó támfal- és lépcsőrendszer fölött a dombtető elé ugorva áll a hófehér kőével a napfényben vakító, dór stílusú antik templomot imitáló épület. A német hercegek Napoleon általi legyőzését követően 1807-ben döntött felépítéséről Lajos bajor trónörökös. Egyszerű épületet képzelt el, de pompával díszítve. Megkezdte a híres német személyiségek márvány mellszobrainak gyűjtését, 1816-ban elkészültek Leo von Klenze tervei, 1830-ban már királyként kezdte el Lajos az építést – a lipcei Népek Csatája évfordulóján helyezték el az alapkövet –, amit 1842-ben fejeztek be (a felszentelés ugyancsak a lipcei Népek Csatája évfordulóján történt). A Walhalla belsejének képét szín pompás márványborítás és más nemes anyagok határozzák meg. Az épületnek nincs állami-reprezentációs szerepe, a klasszicista építészet egyik főműveként mint a 19. századi nagynémet gondolat igényes építészeti-művészeti megfogalmazása hordoz műemléki értéket. Fontos turisztikai vonzereje. – Walhalla bei Donaustauf.
<http://www.landkreis-regensburg.de/tourism/sehenswuerdigkeiten/walhalla.htm>
- ²⁶ BASICS Beatrix: Képtár és képcsarnok. In: *Maradandóság és változás. Művészettörténeti konferencia, Ráckeve 2000*. Budapest, 2004. (megjelenés alatt)
- ²⁷ Aubrey L. HAINES: *Yellowstone National Park: Its Exploration and Establishment*. U.S. Department of the Interior, National Park Service, Washington, 1974. (a könyv olvasható az interneten: http://www.cr.nps.gov/history/online_books/haines1/index.htm)
- ²⁸ *Mammoth Cave Official Map and Guide*. National Park Service, U.S. Department of the Interior, 1996-os kiadás
- ²⁹ A helyszínek felsorlása megtalálható a nemzeti parkok internetes honlapján: <http://www.nps.gov>
- ³⁰ Helène LIPSTADT: *The Vietnam Veterans Memorial and the Tomb of the Unknown Sol-*

- dier*: Memory, Mourning and National Memorials. In: Memory and Oblivion. Proceedings of the XXIXth International Congress of the History of Art held in Amsterdam, 1–7 September 1996. Edited by Wessel REININK, Jeroen STUMPEL. Dordrecht, 1999. 1077–1083.; a vietnámi veteránok emlékhelye Washington leglátogatottabb helyszíne (!): Harriet F. SENIE: Objects Left, Individuals Remembered: „Making Memory Real” at the *Vietnam Veterans Memorial*. In: Memory and Oblivion i. m. 1085–1090.
- ³¹ National Park System Map and Guide. National Park Service, U.S. Department of the Interior, 1996-os kiadás
- ³² HORVÁTH Gábor: Áll már emlékművem ... Washingtonban kőtábla örökíti meg, honnan beszélt negyven éve Martin Luther King. Népszabadság, 2003. szeptember 2., 7.
- ³³ National Iwo Jima Memorial Monument. Iwo Jima Survivors Memorial Park. <http://www.webtravels.com/iwojima/infosheet.htm>
- ³⁴ Oklahoma City Symbolic Memorial. <http://www.oklahomacitynationalmemorial.org/symbolic/index.html>
- ³⁵ Lásd az intézmény internetes honlapját, többek között a helyszínek felsorolásával: <http://parkscanada.pch.gc.ca>
- ³⁶ Pl. Mike DUNNE: La.’s ’national treasure’ needs federal help. <http://br.theadvocate.com/opinion/story.asp?storyid=3485> [La. = Louisiana]; Kenneth FRIEDMAN: Saguaro National Park, Tucson, Ariz., a National Treasure. <http://www.suite101.com/article.cfm/environment/3757>
- ³⁷ Cherry Blossoms – Restoring a National Treasure. <http://www.ars.usda.gov/is/AR/archive/apr99/cher0499.htm>
- ³⁸ <http://www.georgewashington.si.edu/>
- ³⁹ Vö. Kim JOO-YOUNG: The Tripitaka Koreana and Changgyonggak at Haein-sa Temple. *Koreana* Vol. 7, No. 2 (Summer 1993) 32–37.
- ⁴⁰ Yonjok. A Waterdropper. *Koreana* Vol. 10, No. 2 (Summer 1996) 1.
- ⁴¹ Traditional Korean Embroidery by Hahn Sang Su. <http://www.koreanculture.org/embroidery.asp>
- ⁴² A teljes lista megtalálható a http://www.korea-consult.de/links_kunst.html vagy a www.ima.unn.edu/_klee/korea.html címen, amelyek azonban – jogosultság hiányára hivatkozva – nem nyíltak meg előttem. A jegyzék számaira történő hivatkozásokkal találkozni publikációk képaláírásaiban, de rákerülnek a képeslapokra is. Ez alapján úgy tűnik, a lista viszonylag szűk, talán az ezret sem éri el a rajta szereplő objektumok száma.
- ⁴³ Az „országjáró” déli harangszó fontos programja lett az utóbbi években a Magyar Rádiónak, és a millenniumi év kiadványai között a harangszóval foglalkozó, reprezentatív kiadvány is megjelent: Déli harangszó. Tanulmányok a pápai rendelet félezeréves jubileumára. Szerk.: VISY Zsolt. Mundus, Budapest, 2000. (olasz nyelvű változatban is)
- ⁴⁴ Das Beste aus dem Expo Journal. Hrsg. von der Verlagsgesellschaft Madsack GmbH & Co. KG. H. n. [Hannover], é. n. 171.
- ⁴⁵ John L. Eliot: Bald Eagles. *National Geographic*, July 2002. 35–53.
- ⁴⁶ Ny. M.: Szimbólum lehet a tollaslábú. Népszabadság, 2003. október 21., 4.
- ⁴⁷ Ernst BRUCKMÜLLER – Peter URBANITSCH (Hrsg.): 996–1996 ostarrichi österreich. Menschen Mythen Meilensteine. Österreichische Länderausstellung. Horn, 1996. (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge Nr. 388); Vö. LÖVEI Pál: Jubileum itt és ott. Magyarország–Ausztria 1100:1000. BUKSZ Budapesti Könyvszemle 9 (1997) 59–61.
- ⁴⁸ Your Iran Guide – Deutschsprachiges Iran Portal: <http://www.iran-today.net>
- ⁴⁹ My Travels to Pyongyang and North Korea – The Monuments. Arch of Triumph. <http://www.geocities.com/dprk02/sights.htm>
- ⁵⁰ Ankara Ethnography Museum. <http://www.atamanhotel.com/museums/ankara-ethno.html>
- ⁵¹ Alev CINAR: Imagining the Nation, Making the City: Spatial Articulations of Modernity and Nationalism in Ankara and Istanbul. Bilkent University, 2001. <http://crts.bilkent.edu.tr/paper/alev.htm>
- ⁵² Az I. világháború óriási emberi veszteségei nyomán a francia Frédéric Simon fogalmaz-

ta meg először, hogy a párizsi Pantheonban emlékmű járna a névtelen katonának is. Az elképzelés széleskörű támogatást kapott, és 1920 novemberében a francia és a brit parlament, 1921 márciusában az Amerikai Egyesült Államok kongresszusa döntött az ismeretlen katona hamvainak elhelyezéséről. (HELGERT i. m.) Néhány ország ilyen emlékhelyéről:

– Párizs (Franciaország): a Somme és Verdun csataterén exhumált maradványok közül kiválasztott, névtelen francia katona maradványait a Pantheonban való felavatkozást követően 1921. január 21-én a Diadalív tövében kialakított kriptában helyezték el. A síron a ma látható bronz pajzsot a II. világháború után Eisenhower tábornok, mint a szövetséges haderők főparancsnoka ajándékozta Párizs népének. A síremlék mellett örökmécses ég a két világháború halottai emlékére. A Hadsereg Napján (november 11.) a köztársaság elnöke megkoszorúzza, július 14-én, a Nemzeti Ünnepen pedig a Diadalívtól indul a Champs Elysées-n végigvonuló katonai parádé. A Cité szigetének keleti csücskében 1962-ben De Gaulle avatta fel a háborús áldozatok földbe rejtett, mégis monumentális emlékművét, benne az ismeretlen deportált sírjával, amelynek két oldalán a folyosó falán 200000 kincsny pont utal az áldozatokra.

– London (Nagy-Britannia): a londoni Westminster Abbey nyugati bejáratánál helyezték el az Ismeretlen Katona sírját – itt is egy francia csataterén elesett katona maradványai nyugszanak –, fölötté az angol lobogóval, amelyet az I. világháborúban a franciaországi Ypres-nél oltárterítőként és szemfedőként használtak.

– Washington (USA): az ugyancsak francia csataterén exhumált, ismeretlen amerikai katona sírhelyét az Arlingtoni Katonai Temetőben (Washington) alakították ki, 1921. november 11-én avatták fel ideiglenesen, 1928–1930 között készült el végleges kialakítása, és 1932. november 11-én avatták fel. 1958-ban egy a II. világháborúban és egy a koreai háborúban elesett katona maradványait is ide helyezték. – www.lupinfo.com/encyclopedia/U/UnknownS.html; LIPSTADT i. m.

– Új-Delhi központjában – lényegében a párizsi példa nyomán – emelték az India-ka-

put, az I. világháborúban a brit hadseregben életét vesztett 70000 indiai, valamint az 1919. évi afganisztáni háborúban meghalt 13516 indiai és brit katona emlékére. Alapkövét 1921-ben rakták le, és tíz év múlva adták át. Alatta örökké égő láng emlékeztet az 1971 decemberi indiai-pakisztáni háborúban elhunyt indiai katonákra. – <http://indianmonumentsportal.com/doors-gates-in-india/india-gate-delhi-tourism.html>

– Batalha (Portugália): a városka a világörökséggé nyilvánított domonkos kolostoráról híres, amit az angol segítséggel a kasztíliaiak fölött aratott aljubarrotai győzelem emlékére kezdtek el építeni 1388-ban. A kerengőből nyíló káptalan-teremben található az Ismeretlen Katona sírja: 1924-ben temették el itt két katona maradványait, akik Franciaországban, illetve az afrikai hadjáratban veszítették életüket. – Sérgio Guimarães de ANDRADE: Mosteiro da Batalha. H. n., é. n.

– Berlin (Németország): az Unter den Linden-en a palotaórség egykori órháza, a Karl Friedrich Schinkel tervei szerint épült Neue Wache klasszicista épületét 1930–1931-ben az I. világháború halottainak emlékére rendezték be. Háborús kárainak helyreállítását követően 1960-tól a „Fasizmus és militarizmus áldozatainak emlékhelye”, ahol 1969-ben örökmécses két oldalán az Ismeretlen Katona és az Ismeretlen Ellenálló (koncentrációs tábor egy ismeretlen foglya) urnáját állították fel. Az emlékhely földje a II. világháború nagy német csatavesztéseinek színhelyeiről, illetve a koncentrációs táborokból származik. Előtte naponta kis órségváltás, szerdán és ünnepnapokon zenés nagy órségváltás zajlott az NDK-s időkben, 1990-ig. 1993-ban az 1931-es állapot rekonstrukcióját követően Käthe Kollwitz „Gyászoló anya halott fiával” című szobrának felnagyított változatát helyezték el benne, és azóta a háború és az önkényuralom áldozatainak központi emlékhelye a Német Szövetségi Köztársaságban. Egyszerű, szürke kővel burkolt, négyzetes tér, közepén fekete gránit lapon a megrázó szoborral, fölötté egyedüli fényforrásként szolgáló, kerek bevilágítóval. – http://www.berlin.de/tourismus-sehenswuerdigkeiten/denkmaele/html/neue_wache.html;

http://berlin1.btm.de/infopool/jsp/d_sw_neue-wache.jsp

– Az Ismeretlen Katona német emlékművét már 1926-ban elkezdték tervezni, a Rajnavidéki Niederlahnstein-ben – sok szempontból a 19. század nagy német monumentális emléképtímenyei hagyományának folytatójaként –, mint a Weimari Köztársaság központi birodalmi emlékművét, azonban a szerteágazó viták és a pénzügyi problémák folytán a megvalósításra nem került sor. – Adolf MORLANG: Opus imperfectum – Der Lichterkopf bei Niederlahnstein als ein Standort des Reichsehrenmals der Weimarer Republik.

<http://www.rhein-lahn-info.de/geschichte/lahnstein/lichterkopf.htm>

– Wellington (Új-Zéland): a parlament már 1919-ben döntött egy nemzeti háborús emlékmű létesítéséről, de csak 1928-ban történt meg a helyszín kijelölése. Tervpályázatot követően 1931–1932-ben építették fel a művészeti galériából, múzeumból és egy harangtoronyból álló együttest, amelynek múzeumát 1936-ban nyitották meg. Az Emlékezet Terme (Hall of Memories) csak 1964-ben készült el. A búr háború, a két világháború, a koreai, malájziai és a vietnámi háború áldozatainak emlékhelye. Műemléki védelem alatt áll. A tervekben szerepel az Ismeretlen Katona sírjának létrehozása. – National War Memorial. History of the Memorial.

<http://www.nationalwarmemorial.govt.nz/hist.html>; Heritage Building Inventory. National War Memorial and Carillon.

<http://www.wcc.govt.nz/wellington/heritage/inventory/pg.64.html>

– A Belgrád (akkor Jugoszlávia) közelében fekvő Avala hegyen 1938-ban készült el Ivan Meštrović műveként az Ismeretlen Katona monumentális emlékműve. Tetejét az ország nyolc népének viseletébe öltözött gyászoló anyák kariatida-figurái tartják.

– Canberra (Ausztrália): Nemzetközi tervpályázatot követően hivatalosan 1941-ben adták át, az Emlékezet Termével (Hall of Memory) kibővítve 1971-ben nyitották meg újra. Az Emlékezet Termében az Ismeretlen Katona sírjában egy francia katonai temetőben exhumált, elesett katona maradványait helyezték el 1993-ban. Jelen-tős múzeum tartozik hozzá. –

<http://www.nationalcapital.gov.au/VISITING/War.htm>

– Brüsszel (Belgium): a Kongresszus téren, a Kongresszusi emlékoszlopnál örökmécses jelzi az Ismeretlen Katona sírját.

– Athén (Görögország): az Ismeretlen Katona sírja a város legfontosabb téren, az Alkotmány terén áll, amelynek neve arra utal, hogy az itt álló királyi palota erkélyéről hirdették ki 1843-ban az ország alkotmányát. A királyi palota lett 1935-ben a görög Parlament, ennek homlokzata előtt alakították ki az állandó díszőséggel őrzött emlékművet. Hátfalának domborműve az aigina Aphaia-templom Münchenben őrzött oromszobra nyomán haldokló görög harcost ábrázol, mellé Periklésznek a peloponnészosi háborúban elesett athéniai sírjánál elhangzott beszédét vésték. Bronz pajzsok a görögök 19–20. századi győztes csatahelyeit örökítik meg.

– Varsó (Lengyelország): a Győzelem téren, amely hasonlóan forgalmas turista célpont, mint a budapesti Kossuth Lajos tér vagy a Hősök tere, az egykori Szász palotából egyedül megmaradt három boltív alatt található az Ismeretlen Katona sírja. Katonai díszőrség vigyázza, óránként váltással, vasárnap délben zenés őrségváltással. A síremlék körül urnákban egy-egy maréknyi földet őriznek azokról a csatatekről, ahol lengyel katonák áldozták életüket. Az Ismeretlen Katona sírjának megkoszorúzása szerepelt például az 1990-es években Varsóban rendezett NATO-tanácskozás programjában.

– Krakko: Lengyelországban nem csak a fővárosban, hanem Krakkóban is van Ismeretlen Katona sírja, az 1410. évi grünwaldi csata emlékműve előtt elhelyezett modern műalkotás.

– Moszkva (Oroszország): a Kreml északnyugati fala alatt húzódó Sándor-kertben 1966. december 3-án, a Moszkva alatt a II. világháborúban vívott csata negyedszázados jubileumának ünnepségei idején temették el újra az Ismeretlen Katonát, akinek maradványait a leningrádi országút 41. kilométere mellől, az egykori csataterőről hozták oda. 1967. május 8-án, a fasizmus feletti győzelem 22. évfordulóján avatták fel az emlékművet. A gránittal fedett sír mellett urnákban a hat hős város föld-

jéből helyeztek el egy-egy maroknyit. Az emlékmű az ország lakóinak zárandokhelye, és az Ismeretlen Katona előtti tisztelgés a magas rangú külföldi delegációk moszkvai programjának hagyományos aktusa. – http://www.newmusicclassics.com/moscow_tomb_unknown.html; <http://www.moscowkremlin.ru/ns/english/18.html>

– Szöul (Dél-Korea): Nemzeti Temető (National Cemetery). 1955-ben alapították, több mint 160 000 katonát és hazafit temettek el benne. Központi eleme egy 1967-ben épült, nagyméretű, szobordíszes emlékmű. A koreai háború kitörése, 1950 után nagyszámú egyetemi hallgató ment önkéntesként a csatatérre, nagyon sok életét vesztette, de csak 48-nak a maradványait találták meg. A maradványokat 1964-ben temették el a temetőben, ahol a korábbi központi emlékmű 1967 óta az Ismeretlen Diák Önkéntes Katona emlékműve. – National Cemetery. <http://www.lifeinkorea.com/Travel2/seoul/335>

– Bagdad (Irak): a Zawra Parkban áll az Ismeretlen Katona emlékműve, mellette a fesztiválok és katonai parádék térségével. – Ottawa (Kanada): 2000-ben, a millenniumi programok során temették el újra egy Franciaországban exhumált, az I. világháborúban elesett katona maradványait az Ismeretlen Katona sírjában, melyet a Nemzeti Háborús Emlékmű (National War Memorial) előtt alakítottak ki. A Nemzeti Háborús Emlékmű a Konföderáció terén áll, háttérében a parlament épületével. 21 m magas, gránit ív, felül a Béke és a Szabadság bronz szobraival, az ív alatt 22 katona szoborcsoportjával. A környezetet hét különböző színű kanadai gránitból állították össze. – The National War Memorial. <http://www.vac-acc.gc.ca/general/sub.cfm?source=memorials/memcan/national>

⁵³ DELI Sándor – DOBOSYÉ ANTAL Anna – FEHÉR Judit – HERNYÁK László – HORVÁTHY Judit – JEKELY Berta – OROSHÁZI Tamás – PATAKY Emőke – ZSANDA Zsolt: Népi műemlékek – nemzeti örökségünk. Szerk.: SISA Béla. Nyíregyháza-Sóstófürdő, 1999.; DELI, Sándor – DOBOSY, Anna – FEHÉR, Judit – HERNYÁK, László – HOLCSEK, Eszter – HORVÁTHY, Judit – JEKELY, Berta – PATAKY, Emőke – SISA, Béla – ZSANDA, Zsolt:

Network of Rural Heritage Buildings of Hungary. Budapest, é. n. [2000]

⁵⁴ JANKÓ János: A millenniumi falu. Budapest, 1989. (Series Historica Etnographiae 1.); BALASSA M. Iván: Százéves a néprajzi falu. Ház és Ember 12 (1998) 81–112.

⁵⁵ Megkezdődött a Szatmár-Beregi Nemzeti Park szervezése is: Nemzeti parkot építenek Szabolcsban. Magyar Hírlap 2003. augusztus 5., 5.

⁵⁶ A székesfehérvári Szűz Mária-prépostság templomához hasonló, az uralkodók koronázási helyeként és/vagy dinasztikus temetkezőhelyként használt templom Európában több is található.

– Mindkét funkciót szolgálja máig a londoni Westminster Abbey, nyugati bejáratánál az Ismeretlen Katona sírjával, föllette az angol lobogóval, amit az I. világháborúban a franciaországi Ypres-nél oltárterítőként és szemfedőként használtak. A templom annál inkább a brit dicsőség és kegyelet szent helye, mivel nem csupán az uralkodók, de az ország nagyjainak – költőknek, tudósoknak – is temetkezőhelye. Mint az Ismeretlen Katona sírjának is helyet adó épület, a Westminster időnként állami ünnepségek helyszíne.

– Franciaországban a két funkció kettévált: a koronázó templom a reimsi székesegyház, a temetkezések középkori helyszíne pedig a Párizs melletti Saint-Denis apátsági temploma volt. Utóbbiban a kiállítászerűen felállított síremlékek a szentélykörüljáróban mintegy múzeumot alkotnak, csak belépőjegygel tekinthetők is meg. Más fontos középkori temetkezőhelyek síremlékeihez, székesegyházak királygalériáihoz hasonlóan Saint-Denis is megszervezte a francia forradalmat, és a köztársasági eszmének megfelelően a két templom semmilyen állami ünnepségnek nem helyszíne – egyházi és kulturális-múzeumi-turisztikai szerepet töltenek be. (Párizsban a Pantheon szolgál a nemzet nagyjainak temetkezőhelyéül, a londoni Westminstertól eltérően azonban ez az uralkodók sírjaitól független emlékhely – bár templomként épült, és időnként akként is szolgált, de nemzeti temetkezőhelyé éppen a szakrális funkció tagadásával vált a nagy francia forradalom idején. Egy-egy temetés kapcsán állami ünnepségek színhelye is.)

– Lengyelországban az első főváros, az első uralkodói dinasztiahoz, a Piastokhoz kötődő Gniezno katedrálisra egyben Szent Adalbert sírhelye is. Primási székhelyként a lengyel történelemben játszott szerepe sokban hasonlít Esztergoméhoz. A következő fővárosnak, Krakkónak a Wawelben álló székesegyháza több évszázadon át volt az uralkodók koronázásának a helyszíne, egyben számos uralkodó sírja és síremléke is itt található. Nemzeti pantheon, a lengyel történelem szent helye (itt temették el Kosciuskót is), de csupán egyházi, valamint tudati-kulturális-turisztikai szerepet játszik, állami ünnepeknek nem ad helyet. (Gniezno-ban egyébként 1925-ben állították fel a székesegyház közelében Vitéz Boleszláv, a lengyel állam megalapítójának emlékművét, egy monumentális álló alakos szobrot. Annak emlékére, hogy ezen a helyen, Szent Adalbert sírjánál találkozott a lengyel uralkodó III. Ottó német-római császárral, a találkozó 1000. évfordulóján megrendezték a közép-európai államfők találkozóját, amelynek egyházi szertartás is részét képezte. – http://www.gniezno.home.pl/eng/his_date_gb.html;

Second Congress of Gniezno.

<http://www.warsawvoice.pl/old/v595/News00.html>)

– Németországban az aacheni székesegyház, mint Nagy Károly sírhelye, a speyeri székesegyház pedig mint több középkori uralkodó sírhelye számít nemzeti szent helynek, állami funkciót azonban nem töltenek be.

– A prágai Szent Vitus-székesegyház szentélykörüljárójában található uralkodói síremlékek egy retrospektív középkori program során születtek, jelenleg leginkább művészettörténeti jelentőségük nagy.

– Jelling: az első dán királyok 10. századi két nagy halomsírja és két rúnaköve, a köztük 1100 táján épült kis román kori templommal különleges együttest alkot. Gorm királyt (†950 körül) az egyik halom alá temették, de fia, kékfogú Harald, áttérve a keresztény hitre, a szomszédos fatemplomban újra eltemettette. Az 1970-es években a sírt megtalálták. Az 1999-ben a dán parlament által létrehozott „2000 Alapítvány” feladata volt az ezredforduló hivatalos megünneplésének megrendezése. Ennek helyszínéül

a jellingi templomot választották. Gorm király csontjait visszahozták a Nemzeti Múzeumból, és a ma is álló templomban fém kazettában temették el a szentély előtt a föld alatt kialakított beton sírkamrában. A templomot helyreállították, és Jorn Larsen szobrász nyert megbízást a belső díszítés elkészítésére. Az egyszerű, fehérre meszelt belső térhez alkalmazkodó, de nagyon igényes és finom dekoráció 45 és 135 fokban törő vonalak hálójával alkotott mintából áll az üvegablakok és a padló esetében is. A vörös gránit padlóban a padok között az oltárig futó, hatalmas keresztet rajzol ki a fehérrel keretezett fekete minta, a padok előtti keresztoszárakkal. A tört vonalakkal aszimmetrikusan kitöltött keresztben Gorm király sírját egyetlen kis kétszer derékszögben törő, ezáltal a környezettől némileg elváló megformálással, ezüst vonalbetét jelöli. 2000 decemberében a dán királynő és férje, valamint a miniszterelnök jelenlétében adták át a templomot. Közéleben az út túlsó oldalán egyszerű vonalú, elegáns modern múzeumot emeltek a korai dán történelem bemutatása céljából. – Gunni Hojvang: Jelling kirke. H. n., é. n. A londoni Westminster, a reimsi székesegyház, Krakkó történeti központja részeként a waweli székesegyház, Aachen és Speyer székesegyházai, Prága történeti központja részeként a Szent Vitus, valamint a jellingi együttes a világörökség részei – jelölésük és felvételük az építészettörténeti-művészettörténeti jelentőségen kívül eszmei fontosságukkal is magyarázható.

⁵⁷ Vö. LÓVEI Pál: Székesfehérvár, romkert – 1936–1938. Építés-Építészettudomány, XXIX (2001) 379–388.

⁵⁸ A történések és problémák jó összefoglalása: FITZ Jenő: A harmadik katasztrófa. Szent István székesfehérvári bazilikájának legújabb megpróbáltatása. Árgus, 2001/4 (http://www.argus.hu/2001_04/d_fit.html).

A védőtető bontását közvetlenül megelőző, figyelembe nem vett szakmai vélemények összegzése: BICZÓ Pirokska: A tetőbontásról régész szemmel. Fejér Megyei Hírlap 2004. május 7., 8–9.

⁵⁹ English Heritage: Register of Historic Battlefields (gyűrűs könyvben összegyűjtött információs lapok, a korabeli eseményeket

és a mai védelem kiterjedését jelölő térkép-táblákkal) É. n. [1995 után]

⁶⁰ Lipcse, Népek Csatája Emlékmű (Németország): 91 méteres magasságával a legnagyobb német nemzeti emlékmű. Többszöri nekibuzdulást követően 1897 és 1913 között emelték Bruno Schmitz tervei szerint a Német Hazafias Egyesület („Deutscher Patriotenbund”) megbízásából – egyáltalán nem mentesen a korabeli politikától, II. Frigyes császár és a patrióta polgárság rivalizálásától. – Das Völkerschlachtdenkmal bei Leipzig.

<http://www.editionhutter.de/vsd.htm>

[Kyffhäuser-Denkmal (Thüringia): a lipcsei Népek Csatája emlékművel egy időben elkezdett, ugyancsak Bruno Schmitz tervei szerint emelt hatalmas építmény az egyik legjelentősebb példája azoknak az I. Vilmos császár 1888-ban bekövetkezett halálát követően Németország-szerte emelt nemzeti emlékműveknek (Nationaldenkmal), amelyek létesítésének politikai hátterét II. Vilmos császár és a patrióta polgárság rivalizálása jelentette – melyikük képviseli jobban a „nemzeti érdekeket”. Az emlékmű egy dombhátan épült, ahol a néphit szerint Barbarossa (I.) Frigyes császár évszázadok óta a birodalom egyesülésére várt. Az egész ikonográfiai program arra utal, hogy az új, Poroszország által uralt császárság a Napoleontól feloszlott középkori Birodalom legitím utódja: az ébredező Barbarossa Frigyes szobra fölött a Kaiser-Wilhelm-lovas-emlékmű emelkedik. – Das Kyffhäuserdenkmal (Kaiser-Wilhelm-Denkmal). Anlaß, Idee und erste Beschlüsse zur Errichtung des Kyffhäuserdenkmals (Kaiser-Wilhelm-Denkmal).

<http://kornkammer.de/kyff/geschich.htm>

Waterloo (Belgium): a csatater központi emlékműve egy mesterséges domb, tetején orosz-lánszoborral. Építését I. Vilmos holland király rendelte el 1820-ban, fiának, az ezen a helyen a csatában elesett Orange-i hercegnek az emlékére, a munka 1824 és 1826 között zajlott. Napoleon parancsnoki központja, egy vidéki ház ma múzeum (Caillou Museum), kertjében 1912-ben emelt kis csontházzal. –

<http://www.trabel.com/waterloo/>

waterloo-visitors.htm

Kelheim, Michelsberg (Bajorország): Befreiungshalle. A Duna és az Altmühl összefolyása fölött emelkedő dombon épült, kör alakú épület az egyesült német haderő Napoleon fölött aratott győzelmére emlékeztet. 1842–45 között Friedrich von Gärtner kezdte I. Lajos bajor király megbízásából, 1845–63 között Leo von Klenze fejezte be. Alapkövének lerakása a Regensburg melletti Walhalla elkészültének másnapján történt – a Walhallával és a müncheni Ruhmeshallel (1843–1853) együtt I. Lajos három, Klenze által emelt emléképítményének csoportját alkotja, azoknál építészetileg egyenibb megformálásban. – Gerg PAULA–Volker LIEDKE–Michael M. RIND: Landkreis Kelheim (Denkmäler in Bayern. Band II.30.) München–Zürich, 1992. 244–251.

Rüdesheim, Niederwald-Denkmal (Németország): az 1870/71-es német–francia háború és a birodalomalapítás (Reichsgründung) 1877–1883 között épült emlékműve. – Niederwalddenkmal – Die Wacht am Rhein. <http://www.deutsche-schutzgebiete.de/niederwalddenkmal.htm>

Krakko (Lengyelország): Az egyesült lengyel-litván seregek 1410-ben a grünwaldi csatában döntő győzelmet arattak a német lovagrend felett. A csata ötszázadik évfordulóján, 1910-ben Ignacy Paderewski zongoraművész, a későbbi köztársasági elnök alapítványából állították fel a lengyel nép egységét és szabadságát jelképező emlékművet Krakkóban, a Barbakánnal szemben lévő téren. A főalak Witold herceg lovasszobra, a figurák négyszeres életnagyságúak. Az emlékmű szimbolikus jelentését ismerő hitleristák a II. világháború idején lerombolták. 1976-ban lett újra kész (két eredeti darabja múzeumban található). Az emlékmű előtt áll az Ismeretlen Katona sírja.

Krakkóban található az ún. Kosciuszko-domb is. Miután 1818-ban a hadvezért a Wawel királyi kriptájában eltemették, 1820-ban a Krakkói Köztársaság szenátusa a dombot Kosciuszko-emlékhelynek minősítette. A domb tetejére minden csataterőről, ahol Kosciuszko harcolt, egy-egy marék földet hoztak, 1926-ban az Amerikai Egyesült Államokból is. A dombtetőn szikla áll, mindössze „Kosciuszko” felirattal. A domb körül a 19. század közepén épült osztrák ci-

tadella áll (ma szálloda). Egykori kápolnájában kis Kosciuszko-múzeum található.

Prága (Cseh Köztársaság): a Žižkov városrészben emelkedő Vitkov-hegyen áll a monumentális Nemzeti emlékmű (Národní památník). Itt aratta nagy győzelmét 1420. július 14-én Jan Žižka huszita serege, ennek ötszázadik évfordulóján határozták el az emlékmű felépítését. Az építkezés 1927-ben kezdődött, és 1970 táján lett csak kész a gránit építmény. Díszudvarán teraszon áll Žižka lovasszobra, a terasz előtt az ismeretlen Katona sírjával. A mauzóleumként is szolgáló épületegyüttesben sok szimbolikus műalkotás (mozaik, szobor) található, és múzeumként tekinthető meg.

Madridtól (Spanyolország) 58 km-re található az Elesettek völgye, a spanyol polgárháborúban mindkét oldalon elesett katonák nyughelye. Az emlékmű neve: Monumento Nacional de Santa Cruz del Valle de los Caídos – Nemzeti Szent Kereszt Emlékmű a Hősi halottak völgyében. Föld alatti bazilikáját 1961-ben fejezték be. Fölötte óriási kereszt magasodik, lifttel megközelíthető kilátóterasszal.

Koszovo Polje (Szerbia – Koszovo): a szerb nép mítikus szent helye, a törököktől elszenvedett vereség helyszíne, amely azonban a közvélemény számára legitimálja a szerbek Balkánon játszott különleges szerepét. Szlobodan Milosevics sok százezres nagygyűlésének helyszíne, az ő időleges fel-emelkedésének és Jugoszlávia tartós szét-esésének fontos állomása.

⁶¹ Budapest Főváros XIII. kerületi Önkormányzat Képviselő-testületének 9/2001.(III. 26.)Ö.K. számú rendelete a XIII. kerületi Emlékhelyről

⁶² Dr. ÁDÁMFY József: A világ Kossuth-szobrai. Népművelési Propaganda Iroda, é. n. [1980?]

⁶³ Mind magánkezdeményezésként, mind hivatalos kiadványként készült néhány ilyen kötet az elmúlt években, hiányosságaikra – leginkább a szakmai pontosság hagy maga után kívánnivalót – rámutat: BOROS Géza: Ex libris. Élet és Irodalom, 2003. augusztus 1., 23. A vizsgálódási körünkbe tartozó, Boros által ismertetett művek: KAPOCSY György: „Hol sírjaink domborulnak ...”. Kairosz Kiadó, 2002.; Fiumei úti sírkert. Nemzeti Kegyeleti Bizottság, Budapest, 2002.; Farkasrét. Nemzeti Kegyeleti Bizottság, Budapest, 2003.

⁶⁴ Magyar Tudományos Akadémia, Művészet-történeti Kutatóintézet

⁶⁵ Annak vizsgálata, hogy a nemzeti érzés, nemzeti tudat milyen kapcsolatban áll a temetkezésekkel, messze túlnőne ennek az írásnak a keretein. A probléma széles látókörű áttekintése: Andrei PIPPIDI: About Graves as Landmarks of National Identity. Collegium Budapest/Institute for Advanced Study, Discussion Papers No. 13, December 1995.; magyar változata: A sírkövekről, mint a nemzeti identitás mérföldköveiről. Café Babel 1999. 1. sz., 81–94.